

आत्मधारणां कुलव्यापारस्तत्ता ॥२॥ प्रायश्चापरिसमाप्तक्रियाऽधिकरणा समवर्त्यते माव
 त्वम्यम ॥१॥

रूपपते ५

विकरणा नाम
 नैयकत्वात्
 प्रकृतिप्रत्य
 यो मध्येयत
 कृतं तद्विक
 रणाम ॥२॥

नास्ति प्रजुमाने च शब्दाद्वयमाने प्रथमः ० युष्मदि मध्यम ० सुस्म
 चतुतमः ० कर्तरि पञ्च ० चादाते ० असतायां ० वर्तमाने ० तिप ० तस ० सं ० ति
 सिप ० यस ० य ० मिय ० यस ० मस ० ते ० आते ० संते ० से ० आये ० ध्वे ० ए ० व
 हे ० महे ० वर्तमानार्थक्रियाकृते र्धातोस्ति वा ह्यः प्रत्ययास्युः एषां स
 ता ० अट ० स्वपकर्तरि ० क ० अर्धे भुक्तिवादिषु चतुर्षु परतो रप स्यात् ० अ
 राः ० नीस्य तस्य धातो र्हा स्यात् ० भवति ० आदितादिर्हि तं यं कारेतं
 तादिकं वाचिनाम् ० प्रत्ययोऽिह तस्य ० कित् च सुसि ० किति डि ० ति
 चय नेट् द्वि ० गुरो ० भस्तः ० दिव्यं च न हेतुके ऽसि तु स्यात् ० गीत तसि क
 रा प्राप्ते ० आधुमि तो ० गराः ० भवतः ० अट ० अटो लोको भवत्यकारे
 कचि स ता पूर्वको विधिरनित्यः ० प्रत्ययो मध्ये प्रत्यपस्ये व अहं राम ॥३॥
 त्यपार्थो धः क च मिति चे ० अ रा ० अडि ० ताडि ० परिम ० प्रत्यपरे क रा ० कृदपते

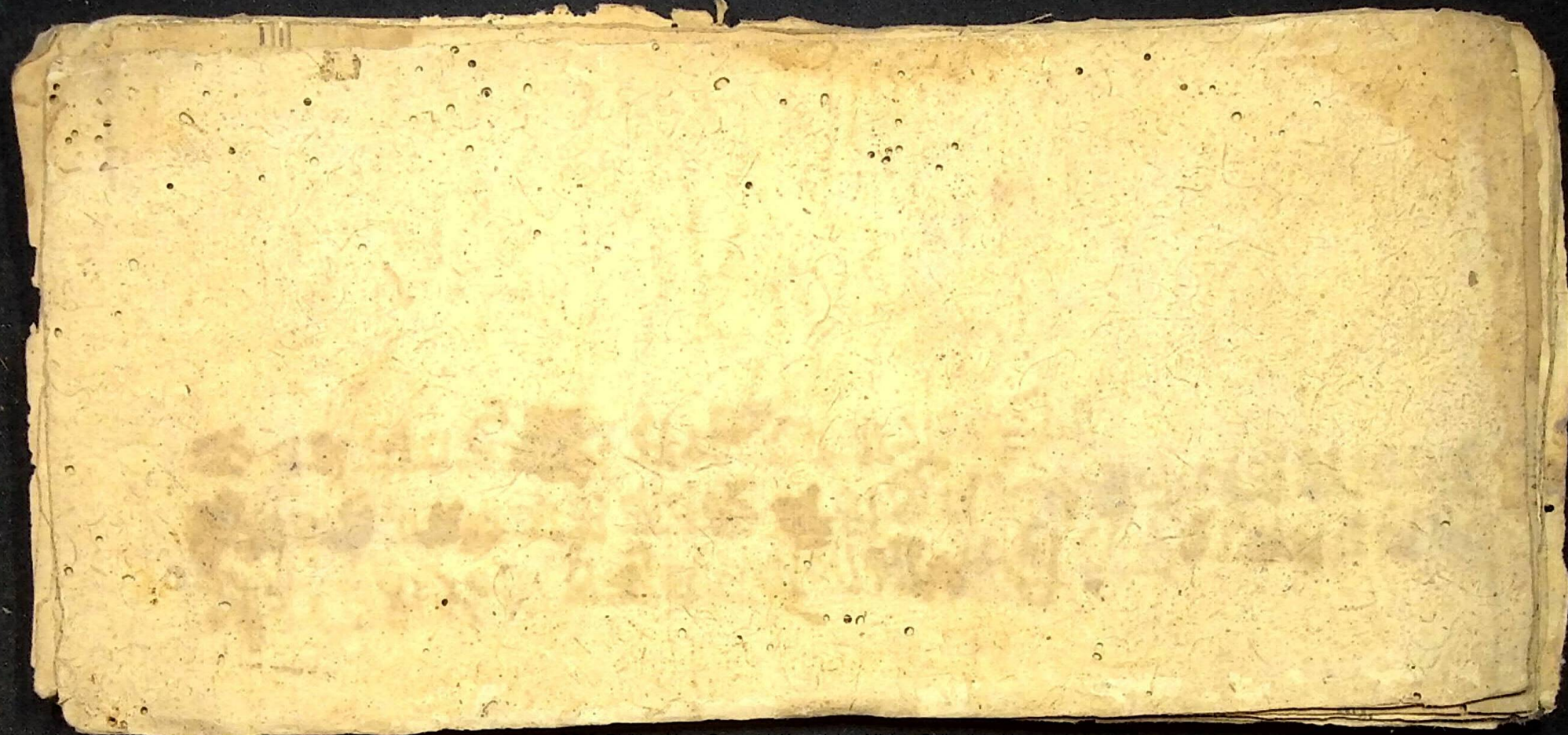
वर्तमाने ० माध्यमे ० ति ०
 चपरे ॥॥
 ति ० ननु प्रत्य
 ताडि ० ताडि ० दृष्ट्याह
 स एव ताडि ०

५

श्रीगणेशाय नमः ० काका भू गोखक व्याय नठमपो रमेत्त ॥ १ ॥ ॥ अहिरिति ० नि पायाति ॥
 ० किं चिक व्याय वाशक स्यानि यमा तस्व धातु लेऽप्रातिपदिक त्वा सु व प्राप्ते यदस्या नापते ० तद
 के तु नदस्य ० अर्थस्य विकल्पस्य भूत भविष्य कालस्य च भावे नाना पात्वा भावति ० प्रत्यय
 घञस्य धितयं भूत भाव्योपात्तस्य च धातु व्यादि किं शील्ययति वृत्तीत्यादि ना धातु त्वेशा
 निविषयतया साधु जायते ० क-अशेषे भाष्ये स्कट मेतत् ० स्तं व्याहीना मुदित्वे धात्वधिकारि वि
 श्रीगणेशाय नमः ० अथास्यात प्राक्रिया कथ्यते ० वातो ० एसाधि निच
 तं ० व्यादि ० अथा वचनी व्यादि धितु सतः ० आनु रतादितः ० अनु रति
 तोहित स्वधातोरतः ० जितस्य रततः ० जितः स्य रततस्व धातोरत्यस्त
 परतोऽन्यतः ० नो नो नितताना दीताः ० न वय ० तवति नामा धाति न
 वचनानि पदं धातु ० परात्प्रातः ० निविषय युक्तादि वाक्तेरि चनामः ० त
 धाद्ये क्तयं नु नामादि रूपवद्बुधने प्रत्ययास्त्रिभिर्भा ० अस्यात्प्रातः ०
 तत्सदृशं तं भवति इत्यनुकरत्तमं ० मार्या र्थव्यतिरिक्त शब्दमात्रे आरुह्ये ० मार्या र्थयुक्ता
 पूर्व शब्दस्व उदनामो ज्यते ० चकारस्य नो नु क्तं स्वर्गे ० पाठे नैलुक चोक्त वही र्थस्य इति
 तोदिशेष प्रतिपत्तिर्न हि संज्ञादलनं नाम ० सामीप्ये च व्ययस्य धातुकारेऽववधेतथा ० अनु
 लब्धेयेत ० कथञ्च नो अधिकारा व्याधे न नय एवमागात् ० त्रिभो ॥ १ ॥

॥ अहिरिति ० नि पायाति ॥
 ॥ अशेषे भाष्ये स्कट मेतत् ॥
 ॥ स्तं व्याहीना मुदित्वे धात्वधिकारि वि

॥ अथास्यात प्राक्रिया कथ्यते ॥
 ॥ वातो ० एसाधि निच
 ॥ तं ० व्यादि ० अथा वचनी व्यादि धितु सतः ॥

तत्त्व-निर-
५६

स्वामिद्वयारिबहुतोवाहेमोएवातकस्कारिषुसमयुक्तकांतितिवटिपासंमि
 विधार्तिकेसन्तुप्रशक्तंपुंस्त्वकिंयइत्याहाविराःवरलेनविसंनेस्यप्रसंगपर
 किनुकांनरग्रहणामिवसमग्रहणोसमितिवार्तिकेसन्तुशक्तमित्यन्यकस्वा
 रिषुवग्रस्योपदशविसर्तःसइतिइराःवइतिसूत्रंननुवर्ततेतस्यैवद्विरा
 इतरस्येत्वादिकोतस्कुतइतिकुतःकुम्भागतइत्यर्थेअथावात्यविश्रापुंग
 तावाठसामथ्यादिरात्पाठःअथवातांममात्रंइतिधन्यमातोनात्रि-
 यःसंस्क्रितकेतितित्वंसमासइत्येवसिद्धइहवाठस्यप्रयोजनप्रसंगसे
 यमाथसूत्रक्रमानुरोधेनाचोक्तम्०अथवातांममात्रंइतिधन्यमातोनात्रि-
 यःविशिष्टिरेष्टेरितिनिर्देशात्तेनविशिष्टमित्यादिस्मिद्धरुह्यस्व
 तिरतत्ररुह्यस्यवितिकृतीत्यतोनुवर्ततेतुक्तवसेनासूत्रेतिवदिह
 स्यनुक्तस्यातर्हिहस्यवत्येसतिवद्वयंस्यात्सन्निवातपरिभाष

वि

५

इति

अनुनासिकस्येति द्विर्वि. मोनोधातोरिति नः तस्यासिद्ध्यान्तरोपोनन्धमपेय
कागपरे अकारोच्चारणार्थः। तेन च पुमानित्यादिसिद्धिः ५ मपथन्वित्यतः ५ म
पथेत्यनुवर्तते विकल्पः कलित इत्याशयेनाह ह्रस्व्यादिति कुक्षोऽक अत्र कुक्षो
रिति रेफस्यधिसर्गः जिह्वामूलीयस्य रवर्त्तोरवर्त्त शरीरिति धिसर्गस्य वा
पः जिह्वामूलीयशरीरं वा शरीरिति धिसर्गस्य धिसर्ग एतच्चास्यात् अन्विश
यो कयापुच्चारणार्थो वा धिसर्ग इति प्राधान्येन बाह्यकस्य इत्युक्तं म तदसह
पामुक्ते धिसर्गजनीयस्य सखप्रसंगात् काताम्रे इति काक् निति वाक्य
आन्वेष्टित्यहरां पत्रद्विरुक्ते विभक्तिसूत्रेण पथास्यात् इहमाभूत् काक्
कन्यपश्यतीति अत्र एकः किमशब्दः प्रश्नो द्वितीयः नृपेकां कुक्षित्पश्यती
त्यर्थः। वार्तिककारेण यहराभावे धिसर्गसिद्धातीत्याशयेनाह प्रद्वितिसु
मोसु वार्तिके रौप्यसत्वं कस्कारिषु संस्कृती संस्कारिषु सिपुंस्कोक्तिः पु

आरम्भ

तत्त्व

४५

५६

तिनवैवंहिः कलीहिरिस्मरेद्रामः यातीत्योपरादिप्रसंगः त्रिवारिष्यत्येतद्विषयम्
 इति मसिद्धत्वात् अनुस्यारस्यापि हि त्वइति श्रुति शब्दार्थकारस्य वचनान्तरेतोति
 श्रवणरसाभ्यामिति कृतो विवरणो मयि इति भावः सवेति भावः पुनः स्वयित्ति पुनः सवो
 गांतं सोपे श्रवणशब्दभागास्य समुत्कर्षात् श्रम्य इति बहुव्रीहिः येषु साशरिषि
 इदुदुवधस्य लिवत्यविधापके त्वे इति भावः ख्याभादिशेनेति वत्सि दुः ख्यात्रिस्य
 रवशादिरपमादेशः श्रुति ककारोत्तरात् नान्तरत्नस्य बोधेति स्थितमिति वक्ष्यते एवं
 यत्तस्यासिद्धत्वात् श्रम्य रत्नाभावात् पुनः स्वयित्तिरुत्पन्ने सव्यः पुन्या नमिति वक्ष्यते
 इत्युद्वेति रयुदिर्याभादेशः ननु श्रवण इति उद्धर्तुं भः वज्रने प्रतिषेधः श्रसनयो
 श्वेति वातिकारि तिवेत्तस्य मयुहसंतत्यसंज्ञाच्छेदोऽत्र बंधक गात्रविवक्षणा
 त्रिराद्यर्थमिति वातिके वहुल ग्रहणात् सभाधे यमविस्तरस्थित मनोरमाया
 मनुसंवेपः त्रावस्येति त्रैऽऽयासने सोदिश पाकोदेशः प्रशस्तिप्रपूर्वी च्याम्य

४५

अनुनासिकात्स्थपः सोपेयं च मीत्याह ० अनुनासिकं विहायेति अनुनासिकाभायपन्नेऽ
 लब्धः पूर्वस्येति प्रकृतस्य तु विभक्तिविपरिणामे तयश्च न्यततेत्यभिप्रेत्याभिप्रेत्याह ० गः
 पूर्वस्मादिति संसर्गवद्विषयो गाः स्याद्विशेषो वाच्यगतिहेतुत्वादि वस्तुवत्साधेनुरानीप
 तानि सत्रेयसंभवेता अनुनासिकत्वं गुरा एवोपस्थितत्वात्कारि तत्वाच्चावधित्वे
 न सेवधोत इत्यभिप्रेत्याह सोः पूर्वस्मादिति तु मनोरमाया प्रवता रितम् तत्तु पूर्वस्येत्यनु
 वर्तनं विभक्तिविपरिणामवानपेक्ष्योक्तौ कर्त्तव्येनेवेत्यसिंकातीत्याशयेनोक्तं
 मित्याह ० अनुस्यारगम इति आगमत्वं च परशब्देनेव स्वभ्यते पथापूर्वात्तुताभ्यामोङि
 सत्रे पूर्वशब्देनेचोरागमत्वं मिति भावः विसर्जनीयत्वेति यत्तच्च खरवसानयोऽस्ति
 सूत्रात्ते मण्डुक्युत्पानुवर्तते संपरिभ्यामिति कारातेस्सुदृढानु अनुस्यारस्यानवत्वात्
 तः परस्यादित्यनस्यादित्याशंकाह अनुस्यारवित्तर्ज्ज्यादि श्रुत्वा रोपशितिपरिधि
 कारोपरि पठ्येत्तर्ज्ज्यात्तर्ज्ज्याः परस्य वत् स्यादिति भावः अथ त्वादि

श्रीराम
 तस्य
 श्रीराम
 तस्य
 ४४

प्रहृष्टा विस्मयान्तरातिविमलतायै हस्तान्नुदुस्वारितिवेनत उत्तरपदं यै वापल
 दिविधा विविधप्रत्ययै नसा प्रतिवेधाते अत एव परमवाचो पस्मा गो दुहो परमविहा विना
 कुलस्य लुप्यारितिन प्राधानु उज्ज्वलपदस्यतः वरदस्य नुवर्त्तमानादः परस्वतिध्यानात्
 इ. मुरावे सुनोत एनेन प्रसुक्तं म इहेयने सो वे को रायितु मुने राले रेवते ना पनु सत
 व्यापारं श्रीमानुनासिकं अथ अधिकारो विधिर्वति पन्तं च वं श्रीच श्रीवग्रह सा मतर्थ
 कर्म अधिकारादेव प्रकरणाः साभारतु शक्यं अचिकार पन्तं परस्मात्कारिताः पू
 र्वकार्यस्य शेषघातनाथः परस्वति संसृत्य पूर्वस्य तु धानुनासिक इति विधिपन्तं
 अर्थः। धामह सा साधनं अन्तनासिका पर इति जायकादेव सिद्धे नो हिविक संवि
 ना अन्तनासिकं विहाये सनुनासिका भाव पन्तः संभवति इह मेव धानुनासिकं तु यत्तो
 तु वेति शक्यं नुनासिकाः पूर्वस्यानुनासिकस्यादित्योक्तं न रोः पूर्वस्येति उपलब्धं
 ता मे नुनासिकाया विग्रह प्रकरणा बोधि विस्तृतः पूर्वस्येति तिस्रस्योऽर्थः एक
 राः पूर्वस्यापर इत्यस्यापि प्रकरणा बोधि विस्तृतः पूर्वस्यापर इत्यर्थो गो धाः ॥

४४

अनुनासिकात्स्थपः सोपेयं च मीत्याह० अनुनासिकं विहायेति अनुनासिकाभायपन्नेऽ
 त्वर्थः पूर्वस्येति प्रकृतस्य तु विभक्तिविपरिणामे तयश्च न्यूनतेत्यभिप्रेत्याह० सोः
 पूर्वस्मादिति संसर्गवद्विषयो गोऽप्यादि विशेवाद्यं गतिहेतुत्वादि वस्तुसाधनेनुरानीय
 तामित्यत्रेयं संभावितं अनुनासिकत्वं गुरा एवोपस्थितत्वात्कीर्त्तितत्वाभावाद्धित्वे
 न संवध्यते इत्यभिप्रेत्याह सोः पूर्वस्मादिति नु मन्तोरमापामवता रितम् तत्तु पूर्वस्येत्यनु
 वर्तनं विभक्तिविपरिणामेनानपेक्ष्य सोः कीर्त्तनत्वात् नैवेत्युच्यते सोः कीर्त्तनीत्वात् शब्देनानु
 मित्याहः अनुस्वारगम इति श्रुतमन्तव्यं परशब्देनैव संभ्यते यथापूर्वोक्तताभ्यामोक्ति
 यत्र पूर्वशब्देनैवो रागमत्यमिति भावः विसर्जनीयत्वेति यत्तच्च खरवसानयोऽस्ति
 सूत्रात्ते मण्डुक्युत्पानुवर्तते संपरिभ्यामिति कारतेस्सुदृढमनु अनुस्वारस्यानवस्थात्
 तः परस्य धित्वं न स्यादित्याशंकाह अनुस्वारविसर्जित्यादि श्रुत्वा रोपश्रुतिपरिधि
 कारोपरि पठ्येत्तत्तर्हि वचः सुइत्याहो इत्याः परस्य वत्त्वं स्यादिति भावः अथ त्वादि

श्रीराम

तत्त्व

४४

प्रदण्डनाविस्तराच्चत्तुर्विधमनन्तार्थकस्यान्तुः दुस्सादिति चेन्नत उत्तरवदर्थे वापस
द्विविधाधितिप्रत्ययसंज्ञाप्रतिषेधात् अतएव धात्वभावे व स्यात्तुः इति परमसिद्धावित्याह
कुल्यवत्तुः इति न प्राक्वातुः उज्ज्वलपदस्यतः वदस्यनुवर्तमानाद् परस्यतिथ्याप्यानात्
उ. मुराने तु नक्तं एनेन प्रत्युक्तं स इहैव न स्यापेक्षारहितं मुक्तं रेतरेव तेनाप्यनुसृतं
यात्प्रातः अत्रानुनासिकः अथ मधिका रोविधिर्वतिवन्तं हवं आद्ये अत्र ग्रहणं प्रत्यर्थ
कर्म अधिका र इव प्रक रणोभ्यामात्तु शक्यं अधिका र पत्ते परस्मात्कारिणः
वकार्यस्य शेषोत्तनाथः परस्यतिथ्यर्थं पूर्वस्य तु धानुनासिक इति विधियन्ते
पथः धात्रा ग्रहणं स्यात्तुः अन्तनासिकोपर इति ज्ञापकादेव सिद्धे नो हविकसंवि
ना अन्तनासिको विहाये सन्तनासिको भावः पत्तः संभवति इह मेव धात्रेति युक्तो
तु वेति शक्यं नक्तो रोः पूर्वस्यानुनासिकस्यादित्येवोक्तं तु रोः पूर्वस्येति उपलब्धो
तामेव उच्यते पस्याधि अत्र प्रक रणो बोधि धिस्ततः पूर्वस्येति तिष्ठत्युक्तं इह
रोः पूर्वस्यात्पर इत्यस्यापि प्रक रणोभ्यामिति स्ततः पूर्वस्यात्पर इत्यर्थो यो धाः ॥

४४

लघुवन्ते च तथा भावाश्च बोद्धिती का इति पञ्चमे च स्योनेति शङ्कान् शश्वो दीति श्वा
 स्याद्विषयादित्याहुः ५ मोहश्चात् ५ मप्रत्याहारः स ज्ञानावर्तते दित्यं सामर्थ्यसंगतिः
 संबन्धते तेन यथा संख्ये ५ दृष्टुं ननु प्रवर्तते निसंगहता विस्वकार्थं महामपर इति
 मप ५ मोह इति व वि क य द्रुप स्य मधो वा दा र्थे नि त्य त्वा मा त् । न न्वि ह न त्वा ग ह रा
 भावे हेमप रे वे धा य मु त्ते र सु त्रे षु प च्चे स्य ण नु व र्त्त ते ते न ये नि श का स्या दिति चेत्स त्वा
 म्रत एव वि स्वकार्थे मित्युक्तं न तत्तु प्यर्थं मिति तस्मात्पर स्यात् ५ इति ननु ५ म इत्यस्य
 वक्ष्यन्तांता मोक्षित्याचिपरे पूर्वस्येव विधीयतां कोदाय इति चेन्मोहम तथा हि सति ५ म
 न्तस्य पदस्य पूर्वो वचनः स्यात् सति छं स ज्येते परस्य बो ५ म तस्येति चेत्पक्षि र रायेत व्याख्या
 यमपि कुर्वन्मास्ति इत्यत्र तात्पर्यं स ज्येते पक्षे तस्येति निषेधः स्यात् पूर्वतः ५ प्रपि ग हिर ५
 परिभाषाया ५ मुद्रिधरी सिद्ध्यादिसिद्धा तितवापि दृष्टो देशपत्तये गारिधे ५ न्तरे
 ५ व हिर ५ परिभाषाया मप्रक तेः प्रसज्यत एव ता ल्य मिति पथा न्त व्याख्या न मेव सा
 ध्वजिदिक सुगमं ते श इति रायः ५ न्तरे न स्यात् निवर्त पूर्वचा सिद्धे तन्तिधे भात्त ननु परे

भगवत्
तस्य

४३

धुत्तुधीपातामऽकारस्यकारे परे धुत्तुधीपातसंभवात् किमतेन धुत्तुः परादि साभ्युदग
मनमेवमवकीर्तयेन पातना होरिति निषेधाप्रयत्नो धकारस्य कुत्तुप्रसंगात् भ्रतएव
मन्वमातास्तु गिहैव कृतऽस्य तु किल्ले तस्य सिद्धये न च यो द्वितीया इत्यस्यापि प्रसंगात्
इह धुत्तु कल्ये न रूपद्वये सति षकार नकार वि सर्गाणां द्वितीयकारेणोऽरुपात्ता रूपाः शत
इति द्विले द्वां त्रिशत शतौ कीर्ति निषेधा न प्रयत्नं ते तस्य सोऽद्वितीय मात्र विषयस्य
नृपात् न च कल्ये स्यात् सिद्धयात् रूपाः परुल्य मेव नास्तीति शंभं पूर्वत्रापि कीपमहि
त्य इत्युक्तेः शित कशीति सप्रमी पूर्वत्र कता धिया न इति पं. स्यात्. बलीक. वपती साह
नस्येति च लोप इति भू. रो. भू. स. व. सर्गा ग्रहा सामर्थ्यात् वथा स. रूपा न प्रयत्नं त इति
भावः स. भू. भू. इति इह श्वत्तु कोरा सिद्धय मा धि स. न. श्वत्तु कीर्ति रूपा न यो क्य म. श्वत्तु
स्यात् सिद्धयात् न तु छपमिति न. न. तु क. श्वत्तु लोप यो द्वितीया इति प. न. व. स. च. लो. श. स्या
पि च लोप क. स्यात् स. न. र. छ. छं. भू. स. न. र. श. भू. इति रूपद्वयं द्विषे ध्यानं व. श. स्यात्

४३

प्रपस्थितारिषु च प्रस्थादिनां तत्र यथाक्रमेण प्रकृतिः स्यात् इत्यत्रे तु अनुवाधपोरपि
 यामेव तासमन्ताकृतं जीवेषु हन्तं जगह इति पथा समानाति किं सन्तरोत्तमं भूते
 तत्र सन्तरोत्तमं इत्यत्रेव त्वारार्थः प्रस्थापस्तुत्रे पस्तुत्रे सर्वेषां सर्वत्रकर्मप्रवचनीयस
 सापथा स्यात् न परं श्रवमपि बहुव्रीहिरेव हे इति अनुवर्तते तदाह न परेहकारे इति स्तोः
 वयोद्वितीया इति तत्र तत्र नोदिपाकोश इति सूत्रेण व्युत्पद्यते मभ्यत एव मनो रमा
 पाङ्गु सौ तिसूत्रे तु द्वितु व्युत्पद्यते च योद्वितीया इति पन्ते वकारावातिरुक्ता परितु स्तो
 रितिसूत्रस्य स्यात् तर्हि तु डवसूत्रं वस्य तत्तु डो सिद्धत्वेन च योद्वितीया इत्यस्या प्रक
 वाच्छरसादेरिति पुच्छरेतीर्थे विशेषे सादन्तीति योच्छरशतं तस्यापत्यं योच्छरसा
 निरवर्णः वाकादित्यादिभ्यश्च नुत्तिकादिभ्यश्च डमप्यडकृतिः सिधुट्टमप्यनिर्देश
 पंचमीनिर्देशो वरुणीयान् परस्थादिसमिप्रस्थाहस्येति सातिसूत्रे निर्देशस्तु
 चकार्थः षडसत इति धुट्टत्वेन तत्कारं च योद्वितीया इति तेषां न चत्वं स्यात् सिद्ध
 त्यात्तत्र तत्र वं वं षडसत इत्यत्रेह स्पष्टो न भवति नन्वेवमपि डः सिधुतीति

भूमि नमः
तत्त्व-नमः

६॥

अत्रि त इति अत्रि पदे अन्तरात्तु रादि रायन्तर्कः निष्कर्षांसे दंति रितं रोपः परसर्वो
जडः अत्रि पन्त राडय स्मा दान्तः उभयनु स्यारे परसर्वो मडः अत्रि त इति अत्रिः पूजा
यामिति निष्ठायां इदं नाच्चे रिति नलोपनिबन्धः कुशिल इति कुट्टि प्रतिधातेनः मोडु
स्यारे परसर्वो निराः शानो इति शम डप सनेनः वा दान्त शान्ते रिति निपातनादि
भावः अत्रि नापिक स्य धीति धिः मस्य अत्रि स्यारे परसर्वो नमः पाराजिसमः कोर
नीति किमसं पत्त सम इति किम इदं राड का धिति किम सराजितुं म सराजित व्यस
मकार स्वमकार वचत मनु स्यारे तर्क स्य म॥ तदा मय स्यादि तिसम्राडिति राड
रिपो सवर्क इस्मा त्तु हि से स्यादिना क्षिप प्रश्वादिना वचम ज श्वचर्त्य हेमवरेवा
मपर इति ध्रुवी हिः ववरेति पवत्सपराय स्मा सपवत्सपर स्तस्मिन् हका रे मस्य प
धत्ता गभवन्तीत्यर्थः वधा सरय मनु देशः अत्र दिश्यत इत्यनु देशः पश्चादुवाच्य इत्यर्थः
समाना मिति सवन्धवद्धीत हाह सम सवन्धी विधि रिति स मकर्मक वि धानमि
तितु नो न्तमत था हि सति पत्रो देशेषु समेषु समानो धधानं वाद्यादि युधिवादीनां

६॥

समुच्चय च ते इति । इह स्यात्तु स्यात्स्य पक्षीत्यत्र समस्तमपि सवर्गीयहतामिह निष्कृत्य संव
 धते । एकदेशे स्थिति तत्प्रतिशान्तात्स्यमिदं साहचर्यं सवर्गस्थिति शः शोदि इह पक्षान्तादि
 तनुवत्स्य पक्षान्तात्तु भूय इति व्याख्येयम् । तेनेह न मध्यमो स्थित संमितो विरवां विपूर्वीदु
 योरोत्तादिकः शः कृत्स्नमीति शः शोदीति सत्रः । शोमीति पदनीयमित्यर्थः । तां शोको नेति
 हलिकिमात्थमत्र किमत्र न शेषा पक्षान्तस्य भूय पक्षान्तस्येति किम् । अत्र याहि आत्रांतस्य तदु
 त्रिश्चात् । इह मतं इति तत् । सुकमोरिति नेह भूय स्यात्स्य भूय पक्षीति स्पष्टार्थम् । अत्र
 परेऽनुस्यारभावात् शालिनुं परस्य रान्तिनुस्यारान्तरांत इतमनोसमवतीति कुराडुरथे
 नेत्यत्र वदंशान्तिमित्याद्यवधि परस्य रान्तिविधाप्रवृत्तेः । अत्र वदंति ईषद्विधत्तं मूल्याणां
 विविधत्तं स्यारान्तामिति भाष्यभूते पक्षीत्यस्याहर्भक्तत्वं सूत्रकारमते तदावश्यकं मे
 धान्यथा दंशान्तिमित्याद्यनुस्यारान्तरांतमः परस्य रान्तिनुनासीक ईकारः स्यादीकारश
 कोरकोस्तन्मते साधस्य स्य स्यात्तत्तथा कुराडुशेते इत्याद्यवदनुस्यारस्य वा पक्षान्तस्ये

मोक्ष

तत्त्व

४५

स्वशास्त्रे वेद्यतेति साधो भं धानु रो धानु स्पर्श भिन्तेषु भ्रनु नासिक विधिर्न प्रवर्तते
न मिधानादिति वा यो म्प रे के न प्रवर्तत इति व द्य वि धा न्तिः पदार्थ इति प न्ने स न्त भे द
स न्त्वा मे हा त् अस्याप्यनेतो यन्त्रा स्या च रिता यत्पि र्दे के विप्रवृत्तिरुच्चार्ये त थापि स
न्यानु रो धे न ताति प न्त्वा मा भिन्ने इ मु क्त म् इ का इति वा त न्नादिति न नु य वा दि ग रा
कु क रित्वे व म न्य ते न तु कु कु द्य त इति म नु वि शि क्तं तथा व यो नु नासिको इ वी र न च व रा
नु नासिक प्रय त्तो भू प न्ता त्या भावे न भू व इति म नु वा प्र का र स्य र्थ त्या प्र स न्ता व वा दि
ग रा क कु रिति वा हो नि र्थ कः स्यादिति वा य म्भ नु नासिक विधौ रसि क ले न भू प न्ता त्या न वा प
म तो त ता द स्य सार्थ क्वा रिति चे द्वा रुः प द्म रे क कु हु का र स्य न का र इ क्कः स्यात् त हि ग रा क
कु रित्वे व पा दे न्त नु क कु रिति म नु पः प्र कृति भू त क कु क्क स्य नां त स वि पा त ने पि अ न्य उ द
भा न्त प्र या ग स्य नि र्वा ष ट्वा त्त स्या द्यो नु नासिको त्र न प्र व र्त त इति अ न्ये त्या रुः य वि भे द
को म ल र्थ इति स रि ता पा दे त सा धि ति त त्पू र्व इ का र प्र श्लि ष्य भ ल न्ता ये त स मा धा नु शु क्त
म त सा वि ति ति य व न्नि र्देश स्य स्तु इ त वो स्य मा हा र इ दं क ला इ त रे न र पो ग द्ध क्तं

४६

माला
तत्त्व

स्थान कथनेन सत्त्व प्रतीत्यारिकारस्य स्वरान्तरस्य सांख्येय विकृतं कंर सांख्येयं तं तं भोषिषि
निरुद्धं ज्ञेयं साध्यामेवो ततोपि वेति वचनात्प्रपन्नमेवेन सर्वस्वभावमभ्युपगम्योक्तं
निरुद्धं सांख्येयं इति सांख्येयं ततोपि विपर्ययवत् विधिना इकारस्य वकारपतेः वकार
श्रीक स्थाने इति स्थाने सांख्येयं नकारात् नूनं स्थाने कथात्वेदितुं वकारस्य इतो
सुप्रतिष्ठमाहारनिर्देशात् श्रीक स्थाने इति स्थाने भिन्नमेव इतो लक्षणमिति
वकारस्य वकारसावकाशाभावात् इति सांख्येयं ततोपि प्रसंग इति पूर्वमिति सुखादु
हेत्यादिना इत्येते विधीयमानो वचनस्य लुक्प्रसङ्ग इति सांख्येयं ततोपि नु भूदुच्च
त्वादेवेव सांख्येयं तथापि कर्तुं विपर्ययवत् विधीयमानं नूनं सांख्येयं पूर्वस्य सुखं सुख
वतीत्यादौ न सांख्येयं उक्तं सांख्येयं वकारस्योक्तं सांख्येयं ततोपि नु भूदुच्च
तिवेकस्य विधिबोधेन इति सांख्येयं ततोपि प्रसंग इति पूर्वमिति सुखादु
त्वादेवेव सांख्येयं तथापि कर्तुं विपर्ययवत् विधीयमानं नूनं सांख्येयं पूर्वस्य सुखं सुख
वतीत्यादौ न सांख्येयं उक्तं सांख्येयं वकारस्योक्तं सांख्येयं ततोपि नु भूदुच्च

एतन्नेव चाथ वसेक भुक्त्यर्थे साधकं भवेदिति वाच्यमनु शक्ये न नकार गृहो सिद्धे हि
यथा स एव निवर्तते न तस्य पत्नी ये तु भवन्ति साधने बाधका भावात् न नाधिनुरूपस्यमित्यत्र
यत्किंचिदस्थानं नुरूपस्य विवृण्वन्तावर्गेषु वं वा विवराति परस्परं संबन्धं सती भावे पुरिसु
तो हाह रसा श्रुत्य प्रसक्तो सा हि सारं भव्यं शक्यं इत्येतत् साधको भव्यं राक्षसं धर्मं मि
वाच्यं मत्तथा सति भव्यं राक्षसां परस्परं सावर्ग्यं पत्न्यात्वं न पत्नीत्याहो अत्र न स्वार
स्य पत्न्ये रसवर्ती यावदात्तस्येत्यनु स्यादस्य नो ह्यपि स्युः तात्पर्यादि स्थानं साध्या भा
वेपि नासिक्ता रूपस्य पत्न्येति स्थानं स्यतु स्यत्वात् नाधितात्पत्न्यादि स्थानं साध्या भावे
न न्यूनस्थानं कत्यात्तरेष्वेवं न सीत्यादिषु नातिप्रसङ्गः स्ववर्गीद्ये सह नु जं दीनां सा
ध्यादेव नासिक्ता स्थानाधिक्येपि तद्व्यूनस्थानं कत्यात्ते धामिति द्विद्वारलिख
तीत्यादि सिद्धातिवर्गीद्यानां न नासिक्ता स्थानाभावे न न्यूनस्थानं कत्यात्ते धामिति द्विद्वारलिख
न सावर्ग्यं भावेपि न न्नतिरिति साधको भव्यं सति विवरे कसि विविति वाच्यं हे मोरीहीत्य
हो सवर्गं सिद्धिः अत्रेति सवर्गं इति शक्यं प्रकृति भावांतावत्ते इव इकारो न्यून

यत्तद्वेद्यते त्रिकाद्यो विधीयते प्रकृतिं यमात्रावधनार्थे हि इकोपरिता न नरं मपड नो
 वेत्ते वा वन्त्यतः यतो जानवर्त विष्णु त इहोव ईहो वि ति कि मप्रियः स्वप्न विवो अताभवति
 मप्रियः क्वा एरस्याः सप्रम्याः सुपा सुपु नीत्यादि तादा आदेशः कोर कोरः प्रम्य विपु इति शब्द
 स्पप्रयोग सति वमित तत्त इहा वि वका ले इति शब्द प्रयो जे प्रसागः सया विष्णु इति बोध्यं स
 प्रमोयहता किमधीति मती सुकुती धी त्यामत्या सुकुत्या इति प्रायेतती के कवे व न स्या पूर्व
 सवति इकार ततोऽकस्यवले सीर्धः इत्येकादेशः नन्विहसुपा सुगीति सुकुरु विस्ववर्तः
 पतेः सोमो गोरी इति वात प्रमी अत्र पकी आशक्त इत्याद्युदात्तानां सस्य का त त स्य सो वि
 कोराहरता भावात् उ मपोर धिवे इ योराहरता भिसुक्तम् मामकी तत्त इति वद्यप्यत्र
 सहिता यो प्रम्य च प्रयो जनं ना सितं थापि नाम की इति तत्त इति वि वका ले त इत्येव
 साया तत्त स्येना वमा ना भित्नु सं ही ता का रे य सितं थापि सत्यक इति वात्ति क प्र
 कते भावे नाप्यत सिद्ध मत्त नृशब्दे पूर्व सवति हीर्ध एकादेशः ह्रस्वसिद्ध्या न्त स्या वा इ
 पितु न शक्य एादि ति बोध्यम् सप्रम्या भुमिति परिधीती त्यादा विभक्तेः पूर्व सवति

श्रीराम
लक्ष्मी

[illegible]

विश्वो रिता ज्ञेय की भावे सव सी दीर्घे अथा की भाव शेति न पुंस कथा कुस्य खे सोद
मपि पूर्व च कते अतिरूपे भाव्य कृत संमत मत तथा इतो निष्ठा पा भितः वेन सु निष्ठा पा सं प्रसा
रतो उत्तं अंतः १२३ अंतः अंतः अंतः इत्यास मुद्रा निति वत्स मा मे रूप वत्स संमत मत वत्स पुत्रा स
नन्ते अमी पूर्वो गुणा श्वन सिध्दतीति अशब्द स्या इ भित्ता भाव्या मिध भवे निपा तत्ता घ म
घात प्रसप्त प्रतिवेधा भवे तु सिध्दति तस्या के ने पु म धिप निवेधा र न वेता दश प्रवे
गा प्रा मा सिध्द इति वत्स पुत्र मा प्रकृत भाव्या से व प्रमा रो पात अत्यथा हि भाव्य कारे
द्रु त मा भाव्य न न तत्त तत्र प्रा वां न था ना न धिन्ते पा व मथ ला प्र व त को ध्या ह न्ये र नि
मा धा रुः आ इय इति प्रति वेध वन्ते तु पु म सुः स्या दित्येत इत र मि हं इत्य वं उप
त इति वत्स य न स विनी क म रिता घ भ व जं ती व इत्यर्थः आते न म व ती ति वा व त आ र व मि
ति पूर्व प्रका तं वा क्यार्थ स्य अत्यथा ल्य घो त कोऽप मा को र पूर्व मि ल्भ त म स्या इति
ही लं वं मत्व से इत्यर्थः आ र वं कि रेति स्म र ता घो त कोऽप मा को र वा क्य स्म र ता को
रि सा वि अत्रा वं म शं वः इत्यर्थः कि वा यो मे म प्य नि निधि यो वः एत जा तं इति

श्रीराम
तत्त्व. ३१

तो १

३६
अपसंज्ञायाश्च यथा नामानुग्रहकजैर्विवेकनन्यादस्योपप्रकृतेरेकस्मिन्निपाते संज्ञाविना
जसंभावेन निपातसमुदापस्य निपातग्रहणोत्पाद्यहाराश्च अहर्माका एव जसमुदाप
यहाराशंका निरासार्थमेकग्रहणकुर्वन्नापयति वसिग्रहणोत्पादिकसंख्या न विपक्ष्यते
किंतु जातिरेव निर्दिश्यत इति तत्र ह्यन्तो द्वे तिस्रः कित्वाते इमं द्विधिव्यंतीयादि सिद्धम्
ह्यग्रहणस्य व्यक्तित्वपरत्वे तु योत्रैकः समीचीनस्त्वनकारो न तत्र परस्परव्यवस्था द्योतः सन्म
कारान्तासाधिकः साप्तिवदति किंच न स्यात् तत्र तत्र शब्दलोको बोधो न स्यात् यस्तु तत्र शब्दको
संज्ञायामेकग्रहणमुक्ता ईश्वरः कामिनाभित्य प्रकृतसूत्रेणैकाग्रहणं लोभु
शब्दमतपदमनोरमायामन्तादि निवर्क्युदासादेवाऽप्यनिपातेऽवधो निपातग्रहणमुत्तर
व्यवस्था प्रतिपत्त्यर्थमिदं प्रकृतमिति निपातग्रहणस्यैव प्रयोगेन तन्मुक्तं न त्वेकाग्रहणस्य
ह्यग्रहणः। तदुक्तं मनोरमायामन्तादि निवर्क्युदासादित्वादित्ये त्वेवास्तूत्रेभाष्यका
देवस्य प्रतिषेधस्येवाऽऽकृतत्वात् तत्रैव न स्यात् इति भाष्येति ध्यात्वात्मानं भाष्यमिति या
ज्यस्यैव देवभाष्यवचनात् न न्यूनं होष्यतीति सूच्यंत्वात् तथा हि अतएव ३६ प्र
प्रकारोपासुदेवस्यादिति यवन्ता इति शिरोधाश्रयेन न शब्देन सह ३६ नप्यादिति

श्रीराम
तत्त्व. नी

वे

यकारेणां नुवर्तते अयमवादि स्वाशानाह इह ताविति अस्वः किम शोभ्यते वांभ्यत्र ननु कातनु
यजिर्वथासिन्धु योकरेवा अमभ्यासाते इत्यत्र पूर्व लोव सिद्धेः सुखस्यासिद्धये कारान्त्या
इत आह राम कृष्णाविति पुं सि पूर्व रान सिद्धा लोकारान्ता सा दिति भावः अस्मादिति सूत्रं प्रति
मूलं मी लं वना सिद्धम् आरम्भ सामर्थ्यात् अमुकेनेति स्त्री सिद्धि वचने स्वतु पूर्व सूत्रे ताप
ग्रहये प्रकृति भाव एव अमुके अत्र एकारेण नुवर्ततेति तथा च एकारानुवर्तितो त्यक् ग्रह ता
कथं कमग्रहतामिति शो कान्द सप्त पीडं सं दुभ सुधार्य मुक्त मि साहः अस्मि इति अस्मभ्यमित्य
अः सुषां सुषु मिति भ्यसः शो आदेशः शो धरो यः निपात एका निपातः किम अत ते ईः अः हे अस्मा गच्छ
हे अस्मा गच्छ अत्र प्र गच्छसं अस्माभूत पूर्व ग्रहतामावृतेन विधिरिति सूत्रात् एतन्नामेवेदमि
त्रावृत्त्यात्तत्क इ न्तमेवेति एकाजिति नुवृत्ती हि रुक्ताति प्रसंग तादृश्या इतः पूर्व को त्ये
द्वितीयं वा य एव नेन निपातो गन्नादिः युक्तं ह सन्तस्य स यपि प्र गच्छसं प्रयोगेनाभावात्
नेत्रादे अग्रहताया मर्थ्या इज्ज्वल्येव निपातस्य प्र गच्छस्य सिद्धेः किमेकग्रह रोनं ननु
रास्तीत्यो होहः कृतस्य सशोको सत्यो प्रकृति भावात् तोरिति रोहस्य न स्यादतो ग्रह रानां साम

नरते न संगतीतं भवतीति चिनुतीति चिन्वितिसोऽतं महीत्यप्ययमश्च नन्यस्यापि प्रश्नारणा नवोरित्य
 नेत्युतः ॥ ५ ॥ भवेत्प्रविभाषवमिति इति शब्दे परतः पूर्वोत्प्राप्ते सत्यन्वयाप्राप्ते चारं भाषित्ति भावः ॥ ६ ॥
 नमिति अत्र विषयसो नतदन्त विध्याश्रयसो किं पवेते इमाविति पथास्यात् तद्विधिम् इत्या
 द्योक्तं शस्त्रपरादिभ्यो भवेत्ता इकारादीनां द्विवचनत्वाद् द्वे द्वे द्विवचनमित्युक्तेषु
 प्रत्ययसिद्धतीति बोध्यात् द्विवचनमिति सस्याविधौ प्रत्ययग्रहणोत्तमं ग्रहणान्तास्ति लुपि
 नमित्यतः ग्रहणात् शब्दात्तेने कुमाये शब्दध्वोश्वागार कुमाये गार वध्या गारमिति सिद्धम्
 द्विवचनात् प्रत्ययस्यादिति आकुर्वतः प्रवस्तुने रसिद्धे तद्विधौ चिति ॥ इह स्वसमुच्चितं प्रक
 तिभावो न पुनः प्रत्यया इत्यत्र नित्यग्रहणादित्युक्तं म अत्र कति कोरता मरती वरदीना प्रति
 वेधो यन्तव्य इति पठित्या मरती वरदीना वरं यती वेत्तुं हतम् तच्च मुनित्रयानुक्तं लोप
 प्राणमिति के व दादयः एवं स्थिते प्रतीति कस्य एवमेतेषु यौवस्करौ ममेति भारत प्रयोगं समर्थयते
 इवाशेषशब्दस्येति कस्य चेतसि जानीपादिवापे चिह्नद्वयमिति मरती यथावथा तथैवेवं सा
 म्ये इत्यमरः कादयस्वरादि तद्विधौ वरं यतीनीत्यदि प्रयोगाच्चानिमेति भावः अस्त्वोत्तमं ॥ ७ ॥

३४

पुनस्तथैकस्विकस्विकत्वात् आर्थः प्रवो गदति श्रीधरा यायेनित्सु नादत्तं व्यामधिसंस्तुमनोरमावाप्र
नसंवेकः परादिकं करोतीति अत्र न प्याः पद्येवमन्ती इति विस्तृति इत्यत्र प्रग्न्याभ्यवप्रकृतिभाक्का
विद्यापरलाहने न परादिकाव्यस्यात्तत्त्वकर्त्तरा प्रवो न न परादिकमेव स्यात् तस्मात्पुनर्काव्यं प्रकृतिभाक्
न करोतीत्यर्थे इति प्राचो व्याख्येयं व्यापकी यत्वे को परादी पदकं ग्रहणं स्वयं पश्यं कायिना सितं काहि
तत्रैकग्रहणाभावे विहस्यपितिकृतिनुक् शिर्षीदित्येतद्ग्रहस्य शिर्षं पदानुक्तत्वात् तयोर्वराधिधाना न्तव्यमो
नस्यमधिस्यति पुनस्तु प्रकृतिभावे नैवमधितव्यमेवांथ पादोपराह पदयो दो उवेन्द्रकत्वेकत्वं
नित्योत्तोत्तागुणा कश्चिरेकीति बाधको मधि स्यतः यथा सत्यमिदं कं ग्रहणा श्रीशदत्वात् सवरी शिर्ष
त्यं बाधकमतीना र्थे इकं ग्रहणं न तथापि यदिकर भोरुदति सूतने इति विनुही चने त्यादाय पुन
पदपस्थिते ईवा रुवर्मरा स्यति प्रकृति भावनिबधोपि आभ्यां परादिकाव्यविधानात् पुनस्तथास्य
यतिन स्यात्तु ह्य शिर्षं पदानुक्तत्वात् न न्तव्यमो न स्य स्यात् तस्मादिकं ग्रहणं व्यर्थमिति न शक्य
ते य किं पुनित्याहुः अन्वेलिकं ग्रहणास्य प्रवो न तो तर म व्याहृ इको परोव ध्विंघथा स्यात् यदन्व
त्प्राप्नोति तन्मा भूत किंवा न्वप्राप्नोति इको सवती इति शक्यं एवं पदुक्तं न समासे सिति वेति

३४

[illegible]

इ. प्र. व. तु.
तत्. नि.

सचीत्यनुवर्तमाने पुने पुनरविग्रहतामादेशानि उत्पद्यन्ति प्रकृतिभावस्तो न ह्यप्येकादेशस्या
 हेवजानु उभयस्य रूपा नानाभ्यस्य रूपाति इह मय उभय इति धात्विके यकारे तु भान्यस्य रूपाति
 एति कलेति इह एव ते वेति युतः प्रा वा तु क ध्या वति ति उह हत न इति वा क्य स देरि सा धि का रा त रु च स
 मु चितो मा भूति श्रवभा वः हरी इ शा वि का दो पु त प्र ग ह्ये से त सा व का श म व क्री म्र वे त व त्वि को
 स व सी इति त त श्व ह री ए ता वि स्र व र पा च्च स्व समु चित एव स्या त नित्य ग्रह ता तु क ते त साम थ्य स
 इ म वि धा व ते इति व न ने ति इह स्को रि ति क रणे न व ताः का र्प का ल व न्ने व त्ते र डु व रि भा व
 प्रा न्ना सि द्ध त स्या नि व भ्दा वा च्च पूर्व ना सि द्धे त स्या नि व इति तु ना स्ति त स्य दो षः संके ता दी पो व र
 य ता ले खि ति व न्ना मा ता ता त् पा र्श्वे ति प र्श्वे नां स मू हः पा र्श्वे ता सु व न्तं ध्य इति ता स्य म्भो ग
 न न सि ति वे ति व द स्य भ ला व द्वा इ ता त् स ल क् ष न्त स्यो रि ति न न स्य स्यो र्ध्व सू त्र म स्तु र
 वि न्धनी ता दा वि को स व सी इत्यनेनैव प्रकृतिभावसिद्धेः प्रवे म हो र स्य कार इत्यत्र प्रकृतिभावो धम
 क ग्रह ता स्या व श्च क ता त् ए ते ना को ल व र्ता इत्येकमेव सूत्रमाह्यति शंका वा निरवकाश एव उक्त

रसवर्गीयेन इत्यादिवाशं यत्तत्समाधानार्थमाश्व आश्वेति द्वन्द्वकृत्वा सवर्गी हीर्घेता हीर्घीत्यत्र
तोमिप्रश्लिष्यते इति द्विकृत्वा यान् नम विनाश्रयसीपम् विश्वकामिरित्यादिठसां हरणप्रशक्तिः
इति तां पुष्कराणां वप्रपत्न मेरेन साधर्याभावादितिसुगमोपपत्त्याः अकोकीत्वेति० अकोकी हीर्घ
येवेत्यर्थः। सूत्रमिति। यथासंख्यसंबन्धेन दध्यत्रेया एवेति प्रसंगाभावाद् इति शतः संज्ञे
सुक्तत्वात् हेतुल्यकार इत्यत्र संकारस्य संकारपरस्य मत्स्येति प्रसंगाभावादीकारशकारयोः सवर्त्तये
इत्यप्यधीतनुवर्तनं विनेयसमिति तरुणसिद्धेयेति भावः। अतिस्वयात् इति एवेति वा तिकं सूत्रस्येन
न सवर्तीपदेन कोत्र विधापठति अतिस्वर्ती इत्यादि० नन्वेवमर्कः सवर्ता इति सवर्तीपदाकरेण वा तिकं को
सवर्तीग्रहणं कर्तव्यं सूत्रेन कीतिकतं यमिति विपरीतं गोरवात्कथमकोकीत्वेन सूत्रवमिति पुनर्न मिति व
हं त्रुः भाष्यकारेरेहा तिकं द्रुपस्य प्रत्याख्यानान्तास्येव गोरवमिति प्रत्याख्याननेतृपवतिः एकात्
अबुधियापि धत्ते वत्तदुपदिमावमिति वत्तेन हीर्घे प्राप्ते ह्यस्य अकोकीत्वेन सूत्रवमिति पुनर्न मिति व
निरख्यानमाकारधिरुद्धमिति ध्वनितम् एतः पदान्तात् अथ योरपवादः इति सो अथ स्यात् एवमप्य
नित्यवत्त्वेन ध्वे उत्तरार्थे वदन्तादि तिस्यस्य प्रतिपत्तये हेतुवक्तव्यमिति मनोरमायां ह्यत्र ॥

शुद्धवर्णः
तत्त्वम्
३१

मुं साप्रेकवाक्यतायां तद्वैक्यात् तत्त्वस्थितिरस्य नाभ्युपगच्छति स एव एकवाक्यतायां भाषाभिरुच्यते
तुल्यास्यप्रपञ्चस्य सारमिथ्यैर्भवेत्तत्त्वम् अहंकारमिथ्यैः सत्त्वं परस्परनिवृत्तिरुच्यते तुल्यास्यप्रपञ्चस्य
प्रपञ्चकोपावभ्रूयोतदुभयमिन्तत्त्वं विधन्ति तम् तथा च ज्ञेयं स्वहीद्योः सकोकरोपीयेन वर्तते न तादृ
शेन तुल्यास्यप्रपञ्चस्य तुल्यमिथ्यः साधरणीभवति तथा चेहं ज्ञेयं सत्त्वं प्रपञ्चकं वक्ष्यते तदुभयं
मिथ्यसाधरणीयं हीर्घ्युतात्मको वर्तते न ह्यमनुरागस्य प्रपञ्चस्य तुल्यमिथ्यस्य वर्तते मिथ्यः
पुनितः तत्त्वज्ञानेन सूत्रद्वयनं वर्तते सत्तायां सिद्धायां मणुदिसर्वस्योपगच्छेत् कशास्त्रप्रवर्तते न तु त
प्रागतो नाभ्युपगच्छति सत्त्वं न अहंकारसमाप्ताधिकानामेव साधरणीयं तुल्यं सत्त्वं न तु सर्वज्ञानेना
हीर्घ्युताकारोः साधरणीयस्येति तद्वारणायां अहंकारः सर्वतोऽप्यत्रावीर्यते न तु वर्तते न तु कश्चित्
हीर्घ्युताकारोः साधरणीयस्येति तद्वारणायां अहंकारः सर्वतोऽप्यत्रावीर्यते न तु वर्तते न तु कश्चित्
हीर्घ्युताकारोः साधरणीयस्येति तद्वारणायां अहंकारः सर्वतोऽप्यत्रावीर्यते न तु वर्तते न तु कश्चित्
हीर्घ्युताकारोः साधरणीयस्येति तद्वारणायां अहंकारः सर्वतोऽप्यत्रावीर्यते न तु वर्तते न तु कश्चित्

पादुखरः पतन्तः अङ्गारयोपस्थितमस्कावत्यादिति पतन्तः जलिः घातं लुडति पररूपेणा
 नेन प्रतरुडति सिद्धे ततः अङ्गारिद्विः परमातीरा माष्य तपुन म्मातरु मा रभा दिसादिपुपु
 रीशभा न स इति भावः क्विद्वसवती शिर्षं मेवाहः पूर्वोक्तं वैदिकं प्रयोगास्तथा समनुक
 म्मा गो क्वोरिति अकारस्य आलोको यो श्वरकं त्रयमासे स्थितो स त्वमिदं प्रयत्नं तत्तत्तेहनके
 खलु सुतो यवरास्त इति ॥ शिवहीति ननु शिवश्चाऽस्य त्रयसवती शिर्षं कते पश्चाद्वागुता वसि
 धमि क्त तत्किमाऽग्रहणो न सत्यम् ॥ धातुरुपसर्गो रापुज्यते इति दर्शने धातुवसर्गयोः क
 म्म नारु मिति पूर्वगुतो कते क्विद्व्यात् तज्जन्मा भूदित्याऽग्रहणाम् अथ नक्तो न करारास्यत
 इतो यद्यप्यतो ग्राह इति पूर्वसूत्रादतऽप्यनुक्तं तातो ग्रहणमिह सन्तु शक्यमेतथापि पूर्वसूत्रे अ
 त इति तत्परं करारात् तदस्योकारस्य ग्रहणमिह तु शब्दाधिकारपन्ता अवरातात् अथ कस्य ग्रह
 णमिति प्रारब्धने के शस्यादिति पुनरातो ग्रहणं कतमे अथ नक्तं शब्दोक्तं च ध्वने रिति ॥ अनुक्तं तास्येति
 पृथिव्युदाकारादित्येति भावः तस्य चानुक्तरात् किञ्चित्ताम्येन बोध्यं पररूपस्यति प्रत्येकं हि तावा
 त्वेन नितायां तदभावाद्वाहं ॥ तदइति नक्तं साधित्वा हि स्वभावाः किञ्च प्रमदेषा क्येने सत्यम्

शतकी

३०

वेतुनिवो गे ल घे व ग छे ति प्रा वो गं ये स्मि त स्य प्र पु च र रा स्या नुं गुरा त पा नि वो नै दं नि वो
का ण र इ ति ध्या न्ते ते वा य दे य पू र्वे च स ने श ती रं म मे व रा त्मा न र वा त की ना मि ति लो
किक प्र वो गाः त य स प ड क र्म से व स डः शा क द प न स्ये वे ला दि सो र प्र वो ग म र्म न मि के पु
उ हा ह त व ति शो क श वि रो व श्व स्या त श्र व धा रण मि ति ध्या कु र्व तां स र्वे क सि धिः अ
वा स्या दि ति ॥ अ व इ ति नि र्धार तो व ली जा ता वे क व व न त हा ह अ वा म धो इ ति श कं धा दि
ति शि श कं धा दि वि ष पे त सि द्ध च नु गुरा प र रु प वा य मि त्य र्थः अ त ए वा ह त वृ ट रि ति
प रि तु आ मि स धि को रा द का र स्ये वे स्ये ता र्हि म नी वा प त ज्ञ सि रि ति न सि द्धे र के वि तु म नः
प त क र्क णोः प षो रा रि त्या द न प सा ये अ का र स्ये व प र रु प मा हः श का नां दे श वि धा रा
म नुः कृ पः श कं धुः क र्क रा रा जा म धुः क र्क न्धुः श कं धुः अ द नो ल प टा प वा घ धि दा प क र्क स्या
दा क र्क द प दि तु क र्क म ट ली ति वि गृ ह्य त त श क र्म रा शि दी पि क र्क दी ति स्या त इ ष ड् के
इ ष ग ला रि षु आ म्नां गुरा श्व ह स इ त्य प्र त्य ये र्द वा म न स र्द वा म न नी वा ह स स्य इ वा ह सी वा

शे

सप्तविंशति

राम
रामनी

प्रवृत्तस्य च गुरुमाशङ्क्याह तपोहीनोऽपि चेत्यादि। प्रवृत्तस्य चेत्यादि। इह केचिद्व्यस्य शब्देन स
रिचयं च पुनरिपन्ति तन्मस्य व्यासवदृष्टं सादृश्यं स्यात्। वत्सरासि मिति तकारप्रकारेणोहि
त्यधिकस्यास्य सारिरुपातिरेकात्परस्परतुभ्यचोरताभ्यामिति ह्रस्वे यतोऽयमिति चेन्न
नरेणापुनरित्येककरोति तां त्रिरामिति चाश्वाख्यपः ॥ ३॥ ५ ॥ तिसकारस्य ह्रस्वे चतुर्वि
शतिः नवेह शरो चीति ह्रस्वनिबन्धः शक्ताः तस्य सौत्रह्रस्वमात्रविषयत्वात् अतएव
शादृश्याः इति धात्विकस्य वत्सरा इत्युदाहरणं भाष्ये इत न च वत्सरात्पेपात्
भवत्येव ते तस्यासिद्धत्वात्संस्पृष्टः परस्य न्येति शक्यं पूर्ववत्सीदुपमद्विषय इत्युक्तं
अतएव मनोरमापांषडसंत इत्यत्र दकारात्परस्य ह्रस्वं सौक्तमिति दिक् ॥ ५ ॥ तर्गा
इत्युपसर्गादिमखदुर्कति सति किमप्येतः तव रकारा मुत्तरार्धम इह हीर्घकारा
इति तैत्तिरीयसंभवे तस्यावसोऽस्मात् धातोर्किमप्युपकीर्य न च उपसुपसर्गसंभवे
ति किं पापोऽत्रोपसर्गत्वात् उपसर्गसंभवे इति विरुद्धा किं पापोऽत्र संभवे इति वि
रुद्धा युक्ता पापोऽत्र प्रत्ययसुपसर्गसंभवे इति संभवे इति प्रतिषेध उपसर्गसंभवे तस्याव

२६
 ३६
 ३७
 ३८
 ३९
 ४०
 ४१
 ४२
 ४३
 ४४
 ४५
 ४६
 ४७
 ४८
 ४९
 ५०
 ५१
 ५२
 ५३
 ५४
 ५५
 ५६
 ५७
 ५८
 ५९
 ६०
 ६१
 ६२
 ६३
 ६४
 ६५
 ६६
 ६७
 ६८
 ६९
 ७०
 ७१
 ७२
 ७३
 ७४
 ७५
 ७६
 ७७
 ७८
 ७९
 ८०
 ८१
 ८२
 ८३
 ८४
 ८५
 ८६
 ८७
 ८८
 ८९
 ९०
 ९१
 ९२
 ९३
 ९४
 ९५
 ९६
 ९७
 ९८
 ९९
 १००

जं

तत्रासीत्सुवर्षशतहस्तो विशेषरातः सोको योर्वलीति सोपसुन शं क नीप यव स्वाप्रिवला
न तस्यानिधननिषेधे वा सिद्धवत्तु इति ॥ अत्रापि श्वेति पदे ह्यं प्राप्नुम ॥ तन्निष्ठा सीति ॥
एतदप्यत्र यत्नतपो रेव वदितुं मिसोपस्या सिद्धत्वं च तावदासौ सपवेति वाच्यम्
होत्याने योगेति परिभाषायाः अनुपस्थितावपि स्थाने ग्रहा ताततो नुवर्तते इत्याशयेनाह
तस्याने पौडशातिस्थानेऽन्तरत्नमहत्सो विस्थाने ग्रहा मिहानुवर्तते तेन प्रसतावस्थायामे
व अत्रापि भवतीति तदेतच्च बहिरप्यसत्तव प्रवर्तते इति ॥ ५ ॥ किमिदं चित्तेन पम द्धम्
अत्राकिम शिड्दिनात्परात्मा भूत शिड्दिनात्मा शीपतिरिड्दिपते ॥ अत्रानरत्नम्यादिति ॥ रे
यस्यति भावः ॥ अत्राह सोपममिसतो ह्यसुवर्तते तदाह स चरत्येति ह्यकिप्रत्तम् ॥ अत्र
ति किमशाङ्कं इति किमपि पदमत्राह अत्रापि श्वेति पदे ह्यं प्राप्नुम ॥ तन्निष्ठा सीति ॥
रस्यजकारे रे सोपममिसतो ह्यसुवर्तते तदाह स चरत्येति ह्यकिप्रत्तम् ॥ अत्र

म्यात धातो से निमित्त स्यापि स्यादोपत इत्येव स कस्य मभिप्रेसाह वदौ धेधातो भवेति त्वादिर ॥
 यामे निधुनाते रक्षोपहस्ये धातुकार्त्तु ककोरिति गुणः श्रवणं यथा मिति श्रो राव श्रक इति यत्ता
 मपुर यस्य कारित्वा समासः पुंसे एव श्रम कस्य इति प्रकारेण यः अथ मित्या ह पूर्व सूत्रेणैव सिद्धे
 विषम सूत्रे मित्यर्थ मित्यान्ति पतितं निमित्तं स्येवेति किमिति एकदेशा नूतने विषम सूत्रेणैव
 मान्ते पः पूर्व व सन्तः श्रवणं इति प्रादुः पूर्वा हेतुः कर्मणि य ए प गत्माने व देजादित्वा संप्रसार
 राम पूर्व रूपम श्रक इति सिद्धः स्याद्गुणो स्यप सारिव भावेन धातोरेव स्ये वि पादि प्रत्यय निमित्तिक
 संनासीति भावः श्रवणं इति व श्रवणं कर्मणि स्य इ प गदि प्रा वत श्रा इजादीनामा दश्चेति
 कृत्ति न्ते यमिति शक्तिरित्युक्ति वात्स्याः न्ते यमिति ॥ अहं कस्य व स्येति पत प्रकल्पे
 इत्येव निमपः योपः शा कस्य स्य श्रवणं पूर्वोः किम दध्यन्त मध्यन्त श्रवणं इति ॥ एतच्च भाष
 नो इति सूत्रादनुवर्तते श्रवणं किम व स्य करोति श्रवणं योपः मा भूतं न वात्र हि सोपस्य स्या
 निव भावेन निधीहः पूर्व श्रवणं स्याति वदि स्युष गमात् न चैव विहसि सर्वे धामिति तिसं योप

यामे निधुनाते रक्षोपहस्ये धातुकार्त्तु ककोरिति गुणः श्रवणं यथा मिति श्रो राव श्रक इति यत्ता

प्रत्यवेक्ष्य गोपानमप्यकाराविति येन विधि रिति सत्रस्यापवादभूते पश्चिन्नविधिस्तत्राप्यस्य
ग्रहणादिति वा तिकेनापमथेति भावे श्रौ दौतो रिति पूर्वचेतवोरेषां नो प्रतिस्था नित्येन निशि
तत्कारिति भावः अथोति भावाहर्षमिह गोपुतो लोकविधानादेशस्यात समुदायेन अर्धन परि
क्रम्यते चेदिसर्वः । अथोति । आक्रोशपुगपनिपातित इति । निन्नतत्त्वेनैव ननु गयेता
यमिह सत्र भस्मेनाप हलाद्वयोपाभावेपि गथ्यति सत्रहसि सर्वे वा मिति । आषः शाकस्य स्येति वा
लोपः स्यादत आह्वाना इत्यत्रेति वकारे नैष त इति श्वन्वहसि सर्वे वा मिति सूत्रे लोकोपो
रितनुक्ततापविधकारं परित्यज्य मस्य लोपः स्यादिति वात्यास्यमानं संगृह्यते एतच्च लोपे
सुप्तिभवि स्यातिधातोस्तान्निमित्तस्यैव पूर्व तासिद्धे निपमार्थमिह सत्रवपूर्वसूत्रमुक्तं
तैत्तिरेयव इति व । तच्छब्देन वा रिप्रत्यय पराश्रयते लोपसातनं सन्तिहितो विधातुन हि
स्यावयवस्यैव सपनिमित्त भवति एवकारस्य सतो वधारणार्थः अन्यथा हित न्तिमित्त
लोपोपरिभवति तर्हि धातोरेवेति विपरित निधम संभाष्येत् तत्तु श्वधाभ्यस्य इत्यत्र न स्या

वे आदि लिखिते क वकार कं रुवं सिद्धातिना ल्यये ति भावः नवा प स स्य तं हितेन सीतने न व लोकोक्तं
 एक वकार कं सीधा सीति धाव म अतो वता आरितं इत्यादि विवृता वा तस्या प्रथते । वथा सख वि
 ता नादिति ॥ ५ नतो सारता वलोपां भ क स धावा द्वे क स्य द्वे के परत उरहरता भावा च वथा सख स
 उमिह नोपत्य लिम ॥ महत्त्व धिति ॥ अत्र मलोपो न स र्थः । ह योषां प रिस व तो सोप इ ति पुन सत्रि
 तम मू क्तुः शा दुः मि ता हो रे का ख र स्य लोका पते ॥ एवः नकार इति ॥ न यत्रे व वथा सख सत्रं वं तु
 चित म प्रसा हार ग्रहा सुत हा व्यो वा व्येति ॥ ६ खन्ता भुव म मे पिस न्पा र्थो धा पूर्व भावि
 शकार्थो धे मा स व यथा सखा स्य स्याथ शं व र्त्त यी सा इव था वृथो क मे सा प वा का यो न सि धि
 र्थ मे व म अ नार त म ये ना पित सि केः त था हि एव संधान्ता सि त त श्व सं क ता कार ता स
 यस्या एका रस्य सं क ता कार ता स व्यो सं क ता कारो ह्यस्य ओ कार स्य ता ई व अ व ये वो श्वो न
 र भू व स्या दो कोरे इकारः अ धा ई मा त्रः अ को र स्य ई मा त्र एव एव मो को रे पु का र अ धा ई मा
 त्र को र स्य ई मा त्रः एव अ धि क ता को र ता स व्यो एका रस्य वि क ता कार ता स व्यो आय वि क ता
 को र स्य ओ कार स्य वि क ता कारो ह्यस्य आ धा यो तो वि प्रत्यये ॥ की ति कि म गो भ्यां नो भ्यां म०

यत एव सर्वस्य हेतुसंसाधिन पुनः पुनः प्रकृतिरित्याहुः ननु त्रयोविधस्य सत्त्व रजस्तमोः
 रमस्त्विति चेन्मेवमसमासं तन्निबन्धनं नवनिर्गमसंसाधनं तन्निबन्धनं इति कार्यस्य सित्तिस
 समासोऽशक्यप्रतिषेध इति वार्तिकस्य निरग्रहणस्य भाष्ये प्रत्याख्यातत्वात् मनोर
 मापानुपपत्त्येन प्रकारेण तेन तस्य द्विपदेनाद्याशवेन सकारक्षितेनाद्योचिसर्गद्विपदेन बोधो
 सुक्तं विधिमिति पद्यविधेः स्य न स्येन प्रकारेण द्वयं नास्ति तथापि भूतपूर्वगतिमाप्नुयेत्तु
 न सुखपाप इति कर्तृकारणोक्तो बहुवचनमिति रुतिवासमासः न निरुपलब्धोऽर्थः सुधी
 शक्यस्याप्यतः संप्रसारणान्नित्यन्तयेन संप्रसारणाच्चेति पूर्ववदापत्तेरिति चेन्मेवमसं
 प्रसारणं पूर्वस्य समासनादुग्रहणमिति वार्तिकोक्तं न चोपपन्नं न स्यादिति त्रिवेधः स
 काः श्रीकृष्णेन प्रसवयते तद्वदन्ति त्रिवेधस्य प्रकृतेः सुधीः सुवर्तुः सुविपरत एव परानिवेधाच्च
 धात्रोऽति॥ अत्रैकस्य द्विसंख्यप्रकारेण राह्यामिति साक्षात्कृतं न निमित्तभावे
 नरेकस्य कार्यस्य धात्रात् सुखपाप इत्यादौ तु स्थानिवसेन निमित्तस्थमिक्तं तथा धाते ॥

[illegible]

तिष्ठस्यारंशः वसिष्ठसोऽहंसीसुदधाः शोषः प्रलोभनीतिसंशयः प्रवृत्तयो रीतिध्वंशः
वस्यभक्तो जगति जश्वकर्तव्योऽवधारणो न स्यात्तिवत् समानस्य कुनस्य मुद्विभ्युद्वि
धितिसं समातोऽभिः सज्जिः नवा न सलोपे च त्वेवकर्तव्ये पूर्वस्मादपीति स्यादिव भावास्त
रितिरुपेन स्यादिति शक्यमप्यन्यथा समासवत् स्यात्तिवत् स्यात्तत्र निष्ठायां सेदीति लिङ्गात् तत्र
तत्र सेदिति पदं न तावदिति उवाच स र्धमस्मिन्नन्तात् संभवात् ननु संशयितः पशुरित्यत्र वस्यदि
भावेति इत्थान् वेधे भवत्येवानिदमसनीयतेति विवक्षिते एकत्वादिति चेन्न वस्यदिभावे
त्यत्रैकावर्तकतेः । अन्यथा हरिद्रुत इत्थान् स्यात्तत्र तन्निवृत्तिरिति भाव इति वार्तिकेन सतोपि
कथिते दुल्याह तस्यास्मात्प्रवधारणात्तर्धे सेदग्रहणमिति कृतं ता शोको ननु तः प्राप्तिरिति अन्यथा
कारितव्यमिति शोको राशोपकृते एकावर्तव्यदेशोऽतीतौ न वेधः स्यादिति पदं नु पूर्वस्माद्विज्ञे स्या
नियतं तर्हि तावत्प्रवधानान्निषेधप्राप्तिरेव नास्तीति सेदित्यनर्थकं सततस्यानित्यतांश
पक्षेति विष्णुतमनन जश्वे विधौ पदिस्यान्निषेधस्तर्हि पठ्यतीत्यत्रानर्थक्यं निनी
विभक्तिमात्रेण पदस्यार्गस्य स्यात्तमेवम् ॥ इत्यदि सति दिव्यमसत्तापदसंज्ञाया

विधौ पदं न सत्यप्रवृत्तेः ।

नमि

गङ्गात किंवा त्रस्वर दीर्घ पलोयेषु लोपा जादेश पञ्चस्था विवदिति वार्तिक प्रसिद्धे नान्यः स्या
निव हेव भवतीति न दोषः स्वरे विकीर्णक ईकार स्य विही मुदा तत्वे कर्तव्ये संतोऽतो लोपो न स्या
ति यत न व लिङ्गी लोपसामर्थ्य म् कारक ईसा दोसावका सत्तात् । सवर्ती नुस्वार पोः ।
शं शिह शनस्वार लोपो न स्याति वत् पञ्चम नुस्वार न स्याति भूता एवः पूर्व इति तस्य परसर्वे शो
कर्तव्ये प्रश्नोपस्य स्याति वत् पञ्चम तासित था विस्थाति छा रा भ्रमुस्वारोपि दृष्ट इत्यस्येव त
प्रसंग इत्याहुः ननु सवर्ती ग्रहतामात्रेण भ्रमुस्वारोप्या न्ते पुंशक्त इति विमते न पञ्चम नुस्वार
ग्रहणेन सप्तम पञ्चक ग्रहतामात्रेण न परसवर्ती स्तत्रे वेति संभाष्ये तत्तथा च पञ्चम परसव
र्ती वसंगः शीघ्रं ताते तत्र स्याति वत् सवर्तिषु भ्रमुस्वार ग्रहणे पञ्चम परे जादेशस्य प्रसंगो
नास्ति पाति रित्यादौ तत्र पञ्चमे स्याति वत् सवर्तिषु भ्रमुस्वार ग्रहणे पञ्चम परे जादेशस्य प्रसंगो
नस्ति ते परः शीघ्रं प्रति शीघ्रः प्रति शीघ्राहं वेति शीघ्रकर्तव्ये भ्रमोपो न स्याति वत् पराविश
सुभ्रस्थाति वत् भ्रमवत् लोपा जादेश पञ्चम स्याति वत् सिद्धं तात्तेन हलिव दृष्ट पञ्चापो वेति
हलिव दृष्टाया किं वी शीघ्रं शीघ्रं वा तु रिप्तादि सिद्धं न शि सङ्गि प्रमेः पञ्चम विः भ्रमः नित्यं

तुम्ही स्वतः ज्ञातोः शेष इति चेत् साः शेषकर्तृ जेतस्या नि यत् पक्षे पात्रि पाते र्यः तां तत्ति वं यः पुनः ५५

लोपः स्वादेशोऽपि प्रतो रमाणां स्थितम् । द्विर्वचनोऽपि ॥ परलोपः पञ्चम्यादिभिरुक्तः । चरेत्तु नुपरे
कोजादेशः सनस्यानिवदिति प्राप्ते पञ्चम्यसह विवन्ताभापो विनिपातनात् । ननु स्वयं अथोप
हरणानि पदांते कातिसन्तिकोऽस्तः इह पताकादेशकोऽर्तः । अथोऽनसोरश्चोपा न स्यात् । ननु
नवेकारोकारयोः स्वानीधूता इवः पूर्वस्य विरहादेवाऽनोपा न स्यानिवदिति प्राप्ते पञ्चम्याद
योधस्य पञ्चम्यसिक्कपत इति वन्ते पूर्वस्य स्य सत्वात् । यद्वा तोयः गोवेत्यादयो कारस्याव
टिः कर्तव्यश्च इत्यर्थः । अथोपा न स्यानिवदितुं राहाव्यम् । अत्र हि लोपस्यान्यकारस्यैव सन
कृत्वा होकारस्य । द्विर्वचने । सुधुपास्यः । नावान्ततर्प्य इति निबेधात् । ननु हि रदुः परिभाषा न
प्रवर्तते स्यानिवभावनिवेधात् । सामर्थ्याच्च यद्वच्चिद्व्यत्राप्युच्यते । यद्वच्चिद्व्यत्राप्युच्यते । यद्वच्चिद्व्यत्राप्युच्यते ।
नतो पश्चयः । इति वचने । अतो लोपः परलोपः । अथोपस्य स्वानिवत्वात् तोयोपः नवपुनरातो
पः शोच्यः । धितोऽप्युक्तत्वात् । ननु अथोपस्य सिद्धत्वात् स्यातिवत् । अथोपस्य सिद्धत्वात् स्यातिवत् । अथोपस्य सिद्धत्वात् स्यातिवत् ।
प्रति स्यातिवत् । सतिबेधस्तर्हि कथं वा प्रो रिति । उच्यते । अथ सिद्धत्वात् हि रदुःमिति प्रो रिति सिद्धत्वात्
नतो परलोपः नवनाजानतः । इति निबेधः । उत्तरकार्यश्च । अतः तर्प्यपत्रतरेव तदभ्युप

पञ्चरसोपेठमथिततेनवरतिमायितिकइत्यत्रचरतीतिदक्षितस्येकादेशसिद्धयेतसन्तस्या
 वश्वकथातनस्यत्रस्यातिवभाषविनाइकादेशापवादकादेशस्सुपतिहनायतादशाकल्याणावांमा
 नाभावशोभोभाषिकइतिभाषाहृरतास्येवमानत्वादिति। स्यादेतत्पूर्वत्यस्यापधित्येतस
 नितितस्येवापधित्यमुचितमसनिहितवेहत्रवस्यानीत्यादेशानिमित्तंवेति॥तत्रतावत्स्थानि
 नअपधिःतस्यादेशेनापुनरातनायादेशनिमित्तयेवाकरणाइत्यत्रेकारस्यावादेशापतेरि
 साशंक्वाहःअथपूर्वत्येनदृष्ट्येतिपूर्वत्यमप्यन्तरात्तनुविशेषाप्रतिभाषःनपदं
 त॥पदान्ताहीनावरसानाहृदःततोविधिश्चकनकमिवलज्जतस्यसमाप्तविधिश्च
 श्वभाषसाधनोविधानविधिरित्तसर्वद्वन्द्वान्तश्रूयमाणस्यात्युत्तेकवधत्ते॥पश्यवरमा
 यपयइति॥कन्तवतीतिक्न्तुकीःक्न्तवातीतिक्न्तधाःतमायत्तेक्न्तवपतिरतोवि
 यन्तवइहसोपोपारितिवरोपेनठितोपस्यशिशोपस्यस्थानिवत्पातनचसुवन्तास्मि
 नितिहरतादिप्रतेअन्तर्वर्तिषुपापइत्यान्तपसन्तेतिनिबधःशोक्यःविधेपस्यसोपस्यप
 तानचपत्यात्पदान्तस्यस्थानेविधेनेतिपारुषानेतुनपदान्तवित्स्थानिप्रत्यानिबधः

कृतोर्ध्वग्रहाणां ज्ञातव्यता ह वर्येन सवधश्चीवते एवं च भवते वर्येन किं च भवतां प्रपश्येत्तु सः
 प्रकसां प्रवोभूरिति रूपं सिद्धाति शीत इति निवमस्य सिद्धः परलमा प्रितसका गुस्या प्रस्तं भात्रव
 रतपामाधकादिभिर्ध्याय्यात्त्यात्तुत एवाम्यस्तथा गो गुसनि सत्यादु कभ्रुवोभ्रुवु रिति मूर्येकः
 पुगते वृत्तस्य तथावा वीपवन्ति सित त्ति छेपेवं मीसमासवन्त आश्रवतीव इति ॥ अनेत्याहुः ॥
 च मीसमासपन्त प्रवो ज्ञानतया मा खो वेभिदिता माचि तिक इत्य स्यापु हाहृत्यात् नास्पये वर्ये
 शंकाकार्थी यद्यपि यज्ञाकारस्योपस्य स्याति वेभावं विनायि यकाव डव रेशे डव प्रता रिसव विहि
 तवि शेषाणां प्रवता हव इति न धा प्रवतोभि देयडात्त चि वेभिदिते तिरुपं साधमं तं था वि माचि
 क इत्येत तिसिद्धार्थं सपन्ता भ्रुव गतव्यः नव माचि तं परापमायिक इत्य गयित इत्य परापमिति
 ठकि इकारे शोच कृते वस्ये ति चेत्याकार लोपादिसु सुन्ताता रिति इकस्याने प्रसज्य मानो वः कादेश
 संसोपः प्रोपस्य स्याति वेभावं विने व सुपरिहरः हस्य क इत्य न स्यात्पा देशयोर कप उच्चार
 लार्थः ॥ इत्य भ्रुव गमे डल्यि धित्येन स्याति वेभावा प्रकसा हस्या निके इकादेश छेदन भवतीति
 कादेशा प्रसक्तो कीचिक इति रूपं सिद्धौ किमनेन पदव मीसमासां प्रपरोने ति वा यम माचि तं वर्ये

किं च भवतां प्रपश्येत्तु सः
 प्रकसां प्रवोभूरिति रूपं सिद्धाति शीत इति निवमस्य सिद्धः परलमा प्रितसका गुस्या प्रस्तं भात्रव
 रतपामाधकादिभिर्ध्याय्यात्त्यात्तुत एवाम्यस्तथा गो गुसनि सत्यादु कभ्रुवोभ्रुवु रिति मूर्येकः
 पुगते वृत्तस्य तथावा वीपवन्ति सित त्ति छेपेवं मीसमासवन्त आश्रवतीव इति ॥ अनेत्याहुः ॥
 च मीसमासपन्त प्रवो ज्ञानतया मा खो वेभिदिता माचि तिक इत्य स्यापु हाहृत्यात् नास्पये वर्ये
 शंकाकार्थी यद्यपि यज्ञाकारस्योपस्य स्याति वेभावं विनायि यकाव डव रेशे डव प्रता रिसव विहि
 तवि शेषाणां प्रवता हव इति न धा प्रवतोभि देयडात्त चि वेभिदिते तिरुपं साधमं तं था वि माचि
 क इत्येत तिसिद्धार्थं सपन्ता भ्रुव गतव्यः नव माचि तं परापमायिक इत्य गयित इत्य परापमिति
 ठकि इकारे शोच कृते वस्ये ति चेत्याकार लोपादिसु सुन्ताता रिति इकस्याने प्रसज्य मानो वः कादेश
 संसोपः प्रोपस्य स्याति वेभावं विने व सुपरिहरः हस्य क इत्य न स्यात्पा देशयोर कप उच्चार
 लार्थः ॥ इत्य भ्रुव गमे डल्यि धित्येन स्याति वेभावा प्रकसा हस्या निके इकादेश छेदन भवतीति
 कादेशा प्रसक्तो कीचिक इति रूपं सिद्धौ किमनेन पदव मीसमासां प्रपरोने ति वा यम माचि तं वर्ये

ते

उत्तरकार्ये यथाच आनंतर्षमाधितंतत्रवहिष्णुप्रकृत्युत्तरेतिकेवदमदभावात् ^{ते} चेवमपिभूति
 यवेभित्तिप्रयोगतंभवत्पवइहहिअन्तेरकारस्यवडकारस्यचातो गुराड्तिपरहपत्वे तस्यचपत
 दिधभावात् ^{किं} ग्रहो न ग्रहो सति सिन भ्यस्तेति गुस्त्रपात्रोति शिरोपस्यवकादेशस्यवा
 स्थातिधभावात्त भयतीति वाच्यम वत्ते हिस्त्रयेवानंतरोभिस्वभवातीति तत्साहचर्य्या
 भस्तादपि ^च उच्यते ^{अथ} भेज्जसविधानात् नवसिवासाहचर्याश्चुडस्वेग्रहामास्थितिशक्य मविप्रति
 वेव परमिति वदसाहचर्यस्यवरोपस्थात् नचे ^{यम} पदभ्यस्तादित्यहादेशस्यनिवारतापपे
 यमीसमासपत्त आच ^{स्य} क इति वाच्यम चडकारस्य अन्तेरकारस्यचातो गुराड्तिपरहपेकते
 भुत्वाभावाद्देशशाप्रसक्तेः अन्तेकादेशस्यवरादिधभावात् भ्रग्रहो न ग्रहो भयति अ
 त्विधो अन्तारिधभावाप्रसक्तं मयथा ^{अप} जे इत्तुमिषाहे सवर्ता सिध्दी दुवदि एवस्थात् ^०
 अस्तु वावरादि वं ^त थापि भकारस्य अत्तासि त्याहादेशेकर्तव्ये तादेशो न स्थातिवइत्त
 विधित्वात्तस्मात्सवमीसमासपत्तस्य निरर्थक्येति वेदनाहः पचमीसमासप्रयोगेन तं वा
 प्रणीपवन्नि सुग्रहरतो भयतस्तु न इत्साहचर्यनिषामकर्तव्यं समातं दिति श्वेतु [॥]

॥

नपरनिमित्तमतेन विधत्तेति त्रयोपेक्षतेत्यतस्तस्यानिवृत्तपूर्वविधायाति किमनेधेयति
पूर्वविधानेऽप्यनेधेयः किं भूतारोपेयवद्वत्त्वाति ननु तद्वत्त्वात् स्यादिति वक्तव्यं तु यथा
पदशेन वा चकथिरुद्धत्वाच्चाध्याते न हि त्रिपुरोद्धिपुरेण ये देशे भूते न त्वेवमपि विधिग्रहणं
अथ पूर्वस्येति यद्यप्यकार्ये कर्तव्यं नृपस्य त्वेपुं शक्यत्वादिति चेन्न ॥ पूर्वस्य विधिः पूर्वस्यादि
धिरिति यथा सद्यप्यभाधेयं विधिग्रहणात् वक्ष्यते पञ्चमिसमासपञ्चो मूर्तेनोक्तत्वात् पूर्वस्या
दिभेदे स्यादिति भाव इति वक्तव्यं तु अत्र व्यवधानं न ब्रह्मण्यमिति पदसिद्धिद्वये ॥ स्योक्तत्वात् ॥
अत्रिधार्थमिति ॥ तेनैव प्रत्येकत्रयस्य सप्रसारणं न ॥ इत्यस्य स्यादिति वक्तव्यं सप्रसारणात्
यान सप्रसारणादिति निवेधात् न चोरद्वयं परनिमित्तं त्रिधा व्यभिचिन्नान्निप्रत्यये परे तद्वि
धानात् ॥ पूर्वविधिः ॥ पूर्वविधि रिति पञ्चमिसमासपञ्चो मूर्तेनोक्तत्वात् पूर्वस्या
पत्तादेशस्य स्यादिति भावान्ते ॥ अत्र कृतमित्येव निमित्तं तच्च स्यान्निभूतादुकारापूर्वमिति न न्यून
जोर्जनं न ॥ यद्विदुष्यपत्ता ॥ इति कृत्वात् ॥ इति गमस्याच्चाप्रसक्तः न च राजानं न वदिति निवे
धः पत्रांतरं गेयाचोरानन्तर्व्यमिति हरदत्तादिभिरनेधेयप्रयत्नावपि इतरकोषे द्विक्रतो वधि ॥

हो

पञ्चपि सर्व विकारे सूत रं नि सत्यानुपपत्ति तं चावोक्तिकारं एव तास्तीति तास्यैव परं च श
क्यो सुभे स्यात् न भ्रमन्त्येवाधीति किमप्यश्वत्था विधि पश्चात्परस्य विधि पश्चात्परविधि
पश्चात्परविधिस्तत्र माभूत् तत्रावाविधौ पथा पृष्ठारख्ये न भ्रमन्त्येवाधीति किमप्यश्वत्था विधि पश्चात्परस्य विधि पश्चात्परविधि
वह इत्यमाभ्युसा इत्यर्थो इति तात्पर्यं प्राप्ते न भ्रमन्त्येवाधीति किमप्यश्वत्था विधि पश्चात्परस्य विधि पश्चात्परविधि
लोविधौ युक्तम लोपोप्येव लीति लोपो न न वदत्य विधिसामर्थ्याद् लोपो न भवे दिशं क्य मद्य
योनमि सा तस्य सावकासत्वात् भ्रमन्त्येवाधीति किमप्यश्वत्था विधि पश्चात्परस्य विधि पश्चात्परविधि
भ्रमन्त्येवाधीति किमप्यश्वत्था विधि पश्चात्परस्य विधि पश्चात्परविधि
स्थायव पव गृह्यते तेन समाये सा हो सुखे वेति दिव सिध्यति तदिधौ हि पत्रादित्यमाभ्युसा प
आदेशावयवो न तु स्यात्पव पव स्तथा भ्रमन्त्येवाधीति किमप्यश्वत्था विधि पश्चात्परस्य विधि पश्चात्परविधि
सिध्यति तदेतं हतं तु स्यात्पव पव स्तथा भ्रमन्त्येवाधीति किमप्यश्वत्था विधि पश्चात्परस्य विधि पश्चात्परविधि
ग्रहते न प्रपद्ये तत्र वकारि लन्तं ता इ इति ॥ भ्रमन्त्येवाधीति किमप्यश्वत्था विधि पश्चात्परस्य विधि पश्चात्परविधि
पीत्यनुनासिक लोपस्तु किं कर्तव्येन स्यात्पव पव स्तथा भ्रमन्त्येवाधीति किमप्यश्वत्था विधि पश्चात्परस्य विधि पश्चात्परविधि
अह इति रूपे सिध्यते चेति वा समलपि ह इति ॥ तस्यि ह्यप्रसंगोऽसिद्धान्ते दु इत्येव विधि इति ॥

म. २. १.
१२

भाषा केर का भाषा के भाषा के

यमव किम कः अङ्गशो डुवत तेन इनादेश सौर्वेस। स्थानिव रियेतावते यंसावे र्वमदि
स्वात द्वाभात पथापित वरधीत डुसुक्त पुत्र इति गम्यत इति वे द्वाः द्विविधः अश्वेशः
प्रत्यन्त आनुमानिकश्चेति अस्ते मूर्ति सा हो प्रसन्तः ते स्तुरित्पादि स्यानुमानिकः एह रित्यत्र
हिङ्कारे गोकारो तस्यानीयते ड्कारे चोकारात आदेशः तथा वंते स्तुरिति फलितोऽर्थस्तत्र
सत्वादेश ग्रह गो प्रत्यन्त स्येव ग्रह गो स्थानानुमानिकस्य आदेश ग्रह सा प्रथ्या लुडम पपरि
ग्रह स्तेन पच चित्पादे स्तिङ्-न्तेत्वा सप्त सप्त सा सिद्धातीति ॥ नवे रित्यादि पथाञ्जुत मेवा लु
एकदे विकृत स्या नन्यत्वात् एत्वं भाविष्यतीति वेन्त अर्थवत्वे व स्या न्पा देश भाव विभा
ते जी स्यात् स्येव प्रसभवात् तथा हि छट्टी स्थाने गो गे सुक्त म स्या नं व प्रसंराः सवा र्वव
तः अर्थ प्रसपार्थ शक्य प्रयोगात् पचपिबुः मि जातव संभवीदंत थापिस जि संभवे अर्थ
युक्त एव प्रसं गो आद्य इत्यनेने जोर शग्रह गो न सापिते ॥ डस च सर्वे सर्व पदा देशा रा न्ना
त्रस्य पातिनेः एक देश विकार हि नित्यत्वे नोपपद्यते इति पदमिहार्थ वर पद्यते नेनेति यावत्

१२

वतुयीभां अकार लकाराभां प्रत्येकं लशब्दपुंस्त्वित्येतेषां देशस्य अवरोधात् वांसादेशः
 स्य वप्रसगात् तस्मादिह स्थानेऽन्तरतमसूत्रेणोक्तं सिद्धिरित्यभिप्रेत्याह नृपदेवस्यति॥ स्वा
 नतभ्यान्तर्कादिति॥ अवीति॥ कस्मादिति परदत्ताकांक्षायां मर्णादिक इति संबध्यते॥ सकेताया
 धिवपदति॥ इत्यत्रेव सारोकार्थमिति मित्तोर्ध्वं दत्तं अतिशयितं संधिर्विद्वत्तत्तदेव पराभवात्तति
 भावः अनुविद्ये॥ परो हेवेति॥ परोऽनुनासिके इति सूत्रात् परोवेति वा नुवर्तते अवारकाभ्यामिति
 सूत्रादयो हे इति चतुर्दशसूत्रपरस्येत्यादि एवं चात्राग्रहणात्तुल्यत्वे वे छसिद्धिस्त्रिप्रभे
 तेषु शाकल्यस्य हीर्घाद्यवर्णात्तामिति वस्तुन च पंनारंभनीयमिति भावः अचोदकिमृताहा
 ल्यामि सा होमस्य धि सं माभूतं अनवीति॥ यदि वर्युदासः स्यात् ततो न जिव पुनस्तमस्य सह
 शतथाद्यर्थगतिरिति न्यायाद् अजिन्ते अचं सह शेव तर्हि ह्यी सधं स्यात् तोलाधं वा ह्यी से
 वध हेतु तस्मात्प्रसज्य प्रतिबंध इत्याह नल्यवीति एवं चाव साते विद्विष्य भवति वा गवाक॥
 स्वातिवृद्धदेशः॥ आदेशोक्तं स्वद्वयमेतत् स्थानि प्रपुनं कार्याणामप्रयत्नं तीव्रतिदेश आर
 भते अस्तेभ्यः आर्धधातुके विवन्ति ते आधादेशो धातुवर्तते नानापतनं सारिधं प्रत्यय

तत्पत्नी

[illegible]

स्थिति

परमविशेषास्य न तं रस्यामि सुकारलोपं वाधित्य निरस्य त्याज्यं तत्तमस्येत्यादय इतरं यथा
 उपपेदेवमनुक्या इह प्रथमं चरमेति परमविशेषास्यं वाधित्य सर्वसिद्धिनिमित्तं सर्वनाम संज्ञाविभ
 न्निहतिरपेक्ष्यते नानात्वात् तत्तथाश्रयतेति श्रीतिष्ठति द्विषम उपधागुणादन्तरं मत्वा दुवडः श्री
 सुश्रुवत् परादपधासोपधा परमपणनेकासिद्धिं सर्वं देशं वाधित्यादि चेत्यन्तादेशः इध्ना इध्वे अस्थिह
 धीत्यनङ्गनित्यादन्तरं दुपधाग्रामतिनीकुले नित्यमपीकोपीति नुमवाधित्याह स्यो नपुसके इति हस्य
 स्तुतं नुमिभ्यनजन्तत्वात् इत्येतत्स्यात् अन्तरगादपधासोपधास्येति श्रीशः परमविशेषास्यं
 धं वाधित्याश्रयन्तरं गत्या हाडुगोपशि च धातुप्राप्ते अदवा इत्यास्यवर्गसिद्धेः तथा उन्तोऽन्वः सुख्योऽसुख
 इत्यन्तं रङ्गत्वावदि इध्ना इध्वे अपधास्येति रनेकावदस्यो सुधीति च परा पधपधासोऽन्व
 धरितार्थस्तार्ह परात्तरं गाभावाधत्तपूर्वतथा हि द्विच्येतेत इत्यन्वार्थकार पुनरेत्यनङ्गिषु वरित
 र्थत्वात्ता तदि न प्रथमं किंतु परात्तनेकासिद्धिं सनेन वाधत्ते जीवतात अपजे इह नामे इह सर्व
 इत्यमश्रुन श्रुजपड इह नामे इह सर्व इह ति सिद्ध्याते अन्तरं गेराह इत्याने स्ववर्तस्य वदति धीया

तो गत्यादेशः
 गत्या पतावति
 तस्यै ज्ञे

तन्मिषेव वदेत् । किं च ॥ अष्टाभ्यस्य स्वात्मनः । धर्मो येन पूर्वं परस्मात् । अथाने ॥ इति ॥ अथ
 सारितुम् नो ह्यनोऽङ्गं सारितुम् नो ह्यनोऽङ्गं सारितुम् नो ह्यनोऽङ्गं सारितुम् नो ह्यनोऽङ्गं सारितुम् नो ह्यनोऽङ्गं
 ३७ अथोसस्यान्ते तु पूर्वकोरिति विक ॥ सारितुम् नो ह्यनोऽङ्गं सारितुम् नो ह्यनोऽङ्गं सारितुम् नो ह्यनोऽङ्गं
 को ग किपुता ॥ अथ अधिकार इत्यत्र तु व्याख्या न मेव शरत्ताम पथा आस पूमा ध्याय वरि समावृत्त
 धिकारः न तु प्रागभ्यासविकारेभ्य एव तादि पदा स्वरित इति स ॥ प्रत्ययान्त स्वरिते ह्यङ्गे अधिकारो निवेत्त
 त इत्यर्थः । कः स्वरितोऽधिकारार्थः कस्तन्निष्क लप्य इत्यत्र तु व्याख्या न मेव शरत्ताम नन्वेवं व्याख्याना
 देवानुक्त समनुकृतीस्तः किमनेन सूत्रेणोति चेत् अत्राहः अर्थान्तरं सच ह्यपेक्षं सूत्रं कृतम् ॥ तथा हि ।
 अधिकारः अधिकारः अधिकार्यं गोतोपि शास्त्रप्रकृतिरित्यर्थः । तथा च ॥ गोता मुख्यत्वा कोपवने
 व्यते अथाहनाधिकारता हेतुव स्वरितः पाठः किं च ॥ अधिकारः कृतिरिव पत्युक् सन वरं धा ध्याते
 तथा च नुम चिरत्तु च भावे भोनुटि तादि वन्य माता पूर्व विप्रतिवेधाः सर्वे संगृहीता भवन्ति तत्र
 नव स्वरित पाठेनेव गतार्थत्वादिति परमिति यत्तानि संवथा तु तादिभ्यः शः पुं इति रुधादिभ्य
 ननन तादि परमपि सधू प ॥ ध गतां धा धित्वा निवृत्तात् शश्न प्रोत धा धिन धा धिन धा धि

तलनी

नाम

१६

स्यादेति पद्यताकिं प्रनेत्र पथक सूत्रकं एतेन न चैवं तस्मिन्ति ति निर्दिष्ट इत्यतो नि निर्दिष्ट ग्रहतां
ना ननु र्वर्तते ति वाच्यं तस्य विस्मयस्य प्राक पटने वाच्यं का भावेन निर्दिष्ट ग्रहतां नु च तिसिद्धि
मेव मध्यमरात्र्या अष्टौदशत्रय अष्टौदश पृथ्वी परपो रपि न शोरोश प्रसंगात् पथाश्रुत सूत्राभ्युप
गमे तत्तत्स्येयं शः प्रवर्तते एवेति नाप्येवः प्रसज्यत इति । अत्र केचिन्ति एकविंशति माहुः । अने काले शि
तसूत्रात्प्रागेव वर्तते वाच्यं वाच्यतस्मादित्युत रस्यादेति सूत्रिते परत्वात् सर्वे देशे न आदे
ते तं शब्दविशेषादुत रस्येयं शस्या विधाधिया द्वाक्य संस्कारपत्ते प्राप्तिराश्रयस्य अक्षर
अस्य इति स्थिते अष्टौदशस्य स्यादित्यो गये च मीला द्यापि न्यायेन अक्षरानां पृथ्वी पोरपि
न स शोरोश स्यात्प्रापि न्यायस्तु प्राचीन शरान्तिपातादुत पठितोपि प्रत्यासत्तं स्यावेनाधि
शिवर इति सूत्रावधिकत्वसिद्धौ श्वरे तो सूत्रेति सूत्रावधिकत्व निराकरणात् एकग्रह
शाकुर्वता सूत्रकृतैव ज्ञापितं स्व शब्द देशे नोत्तरस्य स्य स्यावाधनार्थं निर्दिष्ट विशिष्ट
ग्रहतां नु च त्वर्थं तस्य स्मिति सूत्रात्परत्र कृतैव अत्रिहिस्य सर्वे देशाधिकत्व स्यात्तथा

लौऽन्यस्यास्य स्थाने स्यादित्यर्थः । त्वं सति नामः प्रः सः स्थानं देहि । तिकिन् । आर्द्धधातुकस्येदृश्वञ्चकारा
 प्रुधीमाभूत् इह वषट्कारो स्थान इत्यनुष्ठयात् । अथ किम् । परस्येति अधिकृत्य विधीयमाने वसु
 स्थिति इत्यं परमं अनङ् इभ्यामित्यादावन्त स्य परस्य भाभूत् ॥ डिञ् । अपमपीति ॥ अथ इः स्फोटो
 यनं स्य गवायं अनङ् सो सलो ॥ परस्य परिति । तस्यादितुत्तरस्यादेरिति तु न सूत्रितम् ॥ आदेरित्यं
 सस्य सर्वादेशावाधकत्वापन्तेः सिद्धन्तु परत्यासर्वादेशत्वं वाधकमित्यनुपपद्येव न्यपति ॥
 आदेर्वेधमिति ॥ आदेर्वेधमित्यर्थः अथ इत्यनुवर्तते ॥ अनेकाः ॥ अर्द्धभूः वभूवन्तु निदिश्य
 मानस्यादेशाभावं तीत्यनेकादेशस्य सर्वादेशत्वं सिध्यति तस्मिन्नेकाश्च ग्रहणं न च
 लोन्त्यस्येयं स्य स्यादिति शक्यं डिञ् स्य निपमार्थत्वं भुव न मात् । उच्यते अनेकाश्च ग्रहाणां
 भावे रामेति स्यात्तवे शादेशः आदेः परेति प्रकारस्येव स्थाने स्थानानुसर्वस्य स्थाने इति दिक् ॥ शित
 ५ हा र ता म इ इ म इ श इ तः इत्यादाविति ॥ आदि शक्येतातोभिसंवेसित्यादि ८ ह्यते । परत्वेदिति ।
 अतएव आदे परस्यतिथ्यं क्रियते इत्युक्तम् । अनेकाश्च शिक्त्यर्थे स्थानः प्रागेव तत्परिणाम इत्युक्तम् ।
 तस्यादेशः

एतन्मि शि शब्देने रत्न दत्त दिशि रत्नाणि
सि पात्ये च प्राप्ते पूर्व लेखेति वनिष्ये

नैषधविभक्त्युत्तरादौ नैषधस्य विभक्तिः प्रथमः द्वितीयः त्रि-
तयश्च इति उपलक्षितं यथा कथनम् ॥ पूर्वोक्तोपनिमित्तम्

१५

[illegible]

नि०

मिति कीरितो किम ॥ उ उ पधाया गोहः शासदुहः हरो गिस्काः ॥ उ पधा संनिधानेनावयवधंष छीत्येति
 तिते गोहः शासदुहो माभूत् ॥ सति हितत्राविस्थानेयो ॥ ७ ॥ त्वे गतिशायिस्थानेधा नुमात्रस्योपधायाश्च
 स्थाने उ हितो स्यातामिदिक ॥ स्थानं व प्रसंग इति ॥ न बाष्पप्रसंगधर्कत्वे विवदितं यद्भीतां स्थाने शरु
 प्रसंगितं यामिसु न ईभीतां प्रसंग इति प्रतीतेः एवं वं डको पुरावीत्याद्यविग्रुधारत्तापदया धर्षं स्वयं धते ॥ स्थाने
 दशतं मइति ॥ अथ प्राप्यमात्तानो मध्यपर्व ॥ अत एव गंगोदकमिसा होत्रिमात्रं ॥ श्रीकोरोन ॥ इह स्थाने इत्य
 नुवर्तमाने पुनः स्थानं गहणादुज्यो ॥ विवायवार्थं स्मृतः ॥ तो स्यादिरूपे स्थाने योर्त रत माता प्रपु न्कात पधातिति
 योवत् सप्राप्रव्य ॥ ता नो मध्यो स्यादिति त इत हा ॥ याने क पधमिति ॥ स्थानार्थं गुराप्रमात्तानं श्वतुर्विधः
 स्थानतो पधा दधात्रेता लु स्थानत्ये कारस्पता लु स्थानोपकाकारः ॥ अर्थतो पथावाते प्रपुवति ॥ उत्तर शब्दा दत
 रापुवेति गोत्रापसे यज्ञतस्य जुकस्त्रिपामिति लुके शार्द्रया रिसा न्जि न वत डी चासो पुवती वेति विग्रहे वा
 यपुवती सारिना समास पुंमत्कर्मधारये इत्यतिदिश्य मानः पुंशब्दो वतं शयस्य वाचिनो वतं डी शकतं इत्यस्य
 वाचीवाते प्रशब्दो भवति ननु वनं डादिः ॥ अतो यथा वा ॥ धदिघा पवनो नाद्वतो माहारा स्थता छशपव
 धकार प्रमात्ता तो यथा ॥ अमुम् अमुम् अमुम् ॥ अतो सौरितनेन ह्रस्व स्वरु स्वादीर्घ स्पद्योर्वाकारतमपग्रह

मन्त्रान्मन्त्राणां स मन्त्रेण परिभाषायां अनुष्ठाप्यति प्रसंगात् अन्ते लब्धेऽन्तात्परोमि स्या
 दिति वा स्यात् सनयो गच्छित्वा प्रायेण व्यानमिति कथायै सर्वयनो ॥ पृथक् सन्ना
 अन्त इति अनुवर्तते ते एव हेतौ स्थिति त्वयि ज्ञानादतो व्यावये अन्तावयववड
 ति ॥ तेन वा सति स्यादावंगस्य नानात्वेन हीयते द्वे ॥ परादि ये सति नसि
 ध्येत ॥ अभक्तत्वेन वराह इत्यत्र वराहो विह इति एव हि अदृष्टं यादिति सु
 मिमो न स्यादो न स्यादप दानात् यादिति भावः ॥ यत्तु को विवद न् अभक्त
 त्वेवादि ताते हीयते न स्यादिति तत्तदादि अह ता स्याद नु सर्वमिति अग स सा
 सत्रस्य वा ते के नैव दूषितं प्रा यम ॥ बद्धी स्या ने के गा ॥ स्या ने न योगो
 ३ स्यादिति विग्रहः ॥ निपातं नादेत्वा येष बद्धा संबंध मात्र वा विले पीह रा
 ह्ने बद्धी स्या मन्त्रयोगो ध्या ॥ किं स्यात्तौ य एता स्यातां आने क्तादि ता वि

१४

वाक्यस्य षडेः पुनरुक्तस्य सामानाधिकरण्यासंभवेऽपि षडेः क्रियासामर्थ्यादेरवयवस्या कः पुनरुक्तिर्या
प्रापते अथवा लोपस्य च स्वेतिपरिभाषाभ्यां न हि कस्यैवापि वाक्यान्तस्था चः पुनरुक्ति
इति किमनेन षडेः क्रियात्वेन तत्राप्युक्त्याने धीरुवमीन इत्यादिसिद्धातीति हि कः ॥ आद्यनो दीकितो ।
भूतिता आर्द्ध धातुकं स्वेऽप्यप्यतिशाधासाकं ल्यादिना पुनरुक्ता इव धा ६ न्यायेन
स्थानेनो गत्यस्या वप्रवधा ६ प्रत्ययः परस्वेत्यनेन तु परत्या इव वाध्यते ॥ तेन च रेख गापो
एक इत्यादयः परा एव भवन्ति ॥ मिद्वो न्यात्परः स्थानेनो गत्यस्यापरस्वेति परत्यस्य चाप
प्रवधा ६ वशासि वनानि न पुनरुक्तस्य मूला इति नुम रूपादि रूपादिभ्यः १ ननु ननु पूर्वो
गव इव सपि पुनरुक्ता इव धा ६ न्यायेन स्थानेनो गत्या वस्यापवा दोस्विति चेन्न वाध्यसा
मान्यचिन्ता मास्त्रि संस्वविषये प्राप्ते सर्व वाध्यते इति हा भ्यगसात् अन्यथा स्त्रमात्रिक
रसां चार्थस्यातन्त्रव भ्रव राार्थ एव प्रकारस्त्यादिति वाच्यमेतदाह इति निर्दिशात् ॥ अथ
मध्य इति ॥ सूत्रेनात्यभिप्रायेणाह इत्यवचनमिति भावः अथां मध्य इति किम मुमुव ति
लुं पति अन्यथा ह्यः परोमि स्यात् इति प्रावोक्तं पार्यापानेन तसिध्येत् शुमुया इत्यामि

[illegible]

भिन्नायादित्याहोपकारसंयोग इति वाच्यस्य संयोगादेरित्येवं स्यात् तसिद्धान्तोत्पत्तौ राभाप्रतिपत्त्ये
 संसृष्टितस्यासिद्धत्वादेरुपमन्त्रनभयति ह्यसिद्धित्वात्तेषु वचनम् वासाख्यामेकस्मिन्निति बहु
 वचनात् तत्तेन द्वयोरपि संयोगसंज्ञा भवतीति स्थिते त्वाहो गुरोश्च हल इत्यप्रत्ययः सिद्धति यत्र व
 हयो हलः संक्षिप्तास्तत्र द्वयोर्वहनां वा विशेषेता संज्ञेति स्थितमाकारे परितु वहिनामेव स्यात्तर्हि
 गोभाङ्करोतीत्यत्र मतु यस्तकारस्य संयोगान्तोत्पत्तिरस्य दिति दिक् हलः किम् तित उभयाम्
 मन्त्रतनोते इडसंयच्छेति इडप्रत्ययः संयमहावाहित्यमसत्पत इतीत्यम् अस्तौ चारतासाम
 यीगुताभावं यदि ह्यवोरप्यनन्तरपोः संयोगसंज्ञा स्यात्तर्हि संयोगान्तस्य तुकारलोप स्यात्
 मन्त्रतनरा इति किम् पनसमपरीहसकारमकारपोस्य संयोगसंज्ञा स्यात्तर्हि स्कोरितिलोप स्यात्
 ६ इति संज्ञाप्रकरणे तामः ६ ॥ इको गुणात् द्वि ॥ यत्र सांज्ञा स्यात्तिनिर्देशा ॥ गुणाकद्विसंज्ञा भवति
 एतद्वपूर्वसूत्राभ्यां गुणाकद्विपदमन्त्रगुणाकद्विरिति वेगुणाकद्विति योजनवाच्यं भवेत्
 तेनेह न सप्तसिनामः इमेदिव श्रोतुं शीः ॥ विधीयते इति ॥ यत्र ल्यपुवाहोऽकद्वयस्याचामो
 नानिर्दिष्ट सार्वधातुका धातु कदोस्तच्चिच्छिरित्ये दोतत्रेयेपपरिभाषाप्रवर्तते नचाचो द्वि

शासनप्रस्तावाह हयरातीनामिति संज्ञा प्रदेशावावसावइत्याहः अभावे स्यादिव दिकृतं पौर्वाय
 यमस्येव यथो धारित प्रध्वसोतां नितु विभूनां यावतीताम ॥ ४६ ॥ विरभ्यतेऽनेने तिविरामः
 वाहुः काकरतो ध्वजयः धारतो तरे वरीतान्तरने धार्यते सोत्यवतिः असाजसं इत्यर्थः ॥ अस्मि
 सुयन्ते खरवसनयो रित्येकादिसप्तमी विषयमेव धिद्यते खरिपरेरेकस्य विमर्गः अयसाने तिव
 रेकस्यानिनीति ॥ सुपिउत वदम ॥ अत्रान्तं ग्रहतामन्वत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहतात इन्तं ग्रहतांता स्त्री
 तिशाव नार्थमतेन ईदृदे दिववतमिति नदिववतानां स्य प्रगल्भ्यम अन्व धाकुमा योरित्गारं
 कुमायी गारमित्यत्र प्रकृतिभावः स्यात् कथं तर्हि प्रातिपदिकसंज्ञायां कृतं द्विताभ्यां त इन्तं ग्र
 हस्यमिति चेद्वाहुः कृतं द्विते तिसूत्रे अधिवग्रहतामनुवर्तते तस्मात्प्रकृतं इन्तं ग्रहतामिति ॥
 हलो नन्तरे संयोगः ॥ ४७ ॥ ध्वजमेकांता रापा संज्ञायां कर्तृत्वायां संयोग इति महासंज्ञाकरराप्रत्य
 र्थसंज्ञातार्थमसंयुज्यतेऽस्मिन्समरापेवली इति तेनात्र समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिर्न तु गुरा
 वंछा वत्प्रत्येकमातं यादिसति दृषद्विभक्ति इत्यत्र चकारसंनिधौ इकारस्य संयोगात्पात्यं

११

ध

न रूपग्रहणो विनापि स्वशक्तेन रूपमेव ग्रहीष्यते प्रतीता बुद्धेशान्नपेक्षा दसाधोरात्वादेतरंग
सातिवत्तय स्थितिकत्वाच्च ॥ अर्थी हि प्रतीतो संवर्धग्रहणामवेचते पक्षी वेरपि प्रसाधना साधारणः
पदज्ञानजनजन्मवो वधिष्यत्वाद्वाहरः अनुचकरा दशायाप्रतीतेरनिपातोपस्थितिकस्वेति कि
प्रतेन रूपग्रहणो न उच्यते ॥ इह शास्त्रेऽर्थे विविधवित्तो रूपवरेति साधनार्थमरूपग्रहणम् ॥ तेन
र्थवद्ग्रहणो नान के स्येषुप संज्ञाभवतीति तत्रोक्तं साधकादर्थे आद्यः स्वमिति वचनात् स्वरूपवेति सा
प्रथित्थवतो रूपस्य ग्रहणम् तेन काशे कुशे इत्यत्र शेषपंप्रगृह्य संज्ञो भवति प्रादुहो हो इत्यत्रु
उदग्रहणो नान्तान्मेव गृह्यते न तन्तवत्यन्तं स्ये कदेश इत्यन्यत्र विसारे अशक संज्ञोति किम् ॥ उ
पयर्ज्योः किरीवाभ्यो पथास्मात् धुधातो शक्यधिकान्नाभूत नवसाधित्तिसंज्ञाकरता सामर्थ्यापेक्ष
प्रात इह शक्य संज्ञाशक संज्ञेति न वळी समासः कर्मकरतामित्याद्यर्थसंज्ञासु स्वरूपग्रहणावते कि
नुश कश्चास्त्रोत संज्ञाशक संज्ञेति सप्रमासमासस्त इह शक्यतास्त्रोपासंज्ञेति येन विधिः ॥
विधिरित्यत्रोपसर्ज्योः किरीतिकर्मी शीकृष्ययः येनेति करतो लतीपाननुकर्तरे तस्याऽरुहो
गवद्यावाधार्त नवोभवाप्रकर्मसीति न्यायेन निवीरुः कर्मरतोऽन्तत्वेनोभयशा व्याभावात्

क. ३

सु संज्ञावत्सं रूपमिति वचनात्कस्य संज्ञाभाभूत त भावे सति विभावो श्वेरित्यस्य न वा शब्दः श्वपते रात्रे
इत्यर्थः स्यात् इति संकेतु सति अर्थसंज्ञातिव्यभते ॥ तथा हि लोके स्तुर्थप्रधान शब्दः गोरित्यप्यमाहेत्याहो
नुशब्दस्वरूपपरः संपद्यते व्याकरणे स्वरूपमिति परिभाषणात् स्वरूपपरत्वमोत्सर्गिकम् इति शब्द
समधिवाहत्वे कथं वदते ति वि शेषः इह मेवेत्यादस्य वदार्थ विषयसंस्कृत्यं नाम संत्यर्थस्येव न तु वि
भाषा शब्दस्येति व्याख्या न स्यात् कारव्यतरस्यानि सा होवेरूपोच्चारकत्वम् उभयत्र विभाषा हि
तत्सूत्रम् अभ्यवपूर्व स्यादते भिन्नतार्थत्वादिकारण्यकारोतेरकस्मिन्कात्या खं गति युक्तीत्यादि
नाभ्युत्पत्तिकर्तृत्वात्कर्मप्राप्ते अभ्युत्पत्तिरन्यथाप्राप्तेन हारंभात् उदाहरतं बभाष्ये प्राप्ते तावत् अभ्यवहारपति
संभवान् अभ्यवहारपति सेन्धवेः प्राप्तेरहरतिभारं देव इति हारपतिभारं देव इति हारपति
भारं देव इति नेनेकरोति कटं देव इति कारपतिकटं देव इति म कारपतिकटं देव इति नेनेति इति ॥
स्वरूपं शस्य ॥ अत्रेति अत्रेति अत्रेति अत्रेति अत्रेति अत्रेति अत्रेति अत्रेति अत्रेति अत्रेति अत्रेति अत्रेति
एतत्पदसमिन्नः ॥ ननु अत्रेति अत्रेति अत्रेति अत्रेति अत्रेति अत्रेति अत्रेति अत्रेति अत्रेति अत्रेति
त्यधिकाराद्यकिमनेन सूत्रेति वेतसत्यम् अत्रेति शब्दपद्यायेभ्यो बह्व्यो हि भ्यामाभू इति सूत्रं

ति २

संज्ञा

वि

सुखं सुमुक्तिं श्रौः सुखं गौः समाहारे द्वन्द्वः

७

सं

नेतिरिक्तं पदितुं तमे **आ**णाभि सत्रं इव सत् सुमित्तत इति सानुवर्त्य स्यात्तां चेत्त्रमिव
 त्रिद्वद्वितमू **आ**णां विकृतं स्यात्तां मिति पुपत्तमे रोधाणां पतेतज्ञानां भ्रष्टाविति सूत्रं त
 कुं शक्यमित्याकारेण तमे **अनु**नासिकास्ते इति वेदोऽसमाप्ताविका **अ**णास्ते एव सर्वराशिनां
 शाभवन्तीति भावः एवं च रेको हकारश्च **अ**णा प्रत्याहारान्तमिती न कस्यचित्संज्ञा तं सर्वरा
 स्यान्वस्याभावादि सवगन्तो यमो **स**र्वतात्पर्येति **तं** त्रादिना उभयं विद्यन्ति तमिति भावः **॥** **क**
द्विरादेव **॥** **आ**नु रे च्छेति इतरैरप्येव गद्वन्द्वं **॥** न च रे च्छेत्तद्वद्वन्द्वं स्यात्तां तस्मात्प्रत्याहार इति ढरण्यादिति वा
 यमसमासान्तविधेरनित्यत्वात् **अ**स्यादिपुत्राज्जराकस्य वा ढमेव चित्स्वरस्तु ढचिसिद्धः **॥** तत्र
 वप्रमाणां समासेषु वन्त्यामः **॥** **अ**थ यथा **आ**दि स समस्तमेवास्तु ङकिराकस्तन्त्रेणाक स्यात्तापो
 जनीयः **अ**पस्य वादित्या श्रौः कुर्वं रे त्रिहृदिमात्रं एव तात्पर्यात् तनेन कृत्ते कल्पमित्यत्र त्रिमा
 त्रानेन क्वचिप्रदेशा कद्विरुक्तीत्यादयः **॥** **अ**हेडः गुणाः तपरकरतामिह स्यात्तां तनेन गगोऽकमि
 त्यत्र त्रिमात्रानेन तस्तीत्यत्र त्रिमात्रं एकार एव प्रत्युक्तं चिह्नकारः **अ**थ प्रमाणात् **आ**नायेतां नि
 यमसिद्धि रपरत्वेकते एकस्याधर्धमात्रत्वात् परस्यार्द्धवतीपमात्रत्वात् गुणप्रदेशास्तु **॥**

२

[illegible]

तिबोधमश्नुविसर्जति॥शादृश्यमुच्चारणोत्प्रेरणेवबोधधर्म॥सत्यवर्तित्वोति॥सत्यक इतिप्रक
 तिभावःविग्रहस्तुआवयववर्तित्वेसत्यवर्तित्वोतिवैकमनोरमापानुभावश्चावैरलोतोव
 तोवर्तोचेत्यादिस्थितम्॥नाम्नलो॥आकारसहितइति॥कायसमपवेसास्थित्यादिनिर्देशा
 कारप्रत्येकानाम्॥यत्नारिकमिति॥अतएवशब्देसवर्तीदीर्घादिशब्दाध्वःअइहअसेधदि
 त्वादेशोहोहयनेत्यादिसुवचम्॥इतिइति सत्यवचनमपिनेतितुनसुवचम्॥हयंप्रतितत्वादि
 ध्वन्यादितिदिक्॥अथचेति॥नाम्नसाधित्वापानु॥रंभो॥ग्रहाकशास्त्रवर्णादिति॥अथभावः॥
 दीर्घीदीर्घामि॥अहकारादिनामप्याकारादिवाच्येभ्युपगतेसवचंस्यात्प्रत्याहारेषुतद्वाच्यवाच्ये
 निरुक्ताएवन्ताभ्युपगमादिति॥अविधीयमानादिति॥तेनइहमइशइत्यत्रानामात्रइकोतेन
 भवति॥उदिचेति॥इहाविधीयमानादितिनसवधत्ते॥उदिकरासामर्थीतेनविधीयमानो
 यदिसवतीनगृह्णात्येव॥कुहोश्वे॥गगाइजघटे॥परेणाकारोति॥आख्यानतोविशेष
 प्रतिपत्तः॥अतउदित्वाहोपरकरणासिगाद्ये॥वादिपूर्वतास्यात्तर्हितपरत्वमिहानर्थकस्यात्

मिति काय सिद्धय पन्ते नु मन्मन्मन्मितादिन सिधो दिति भावः तथा चैतन्न सिधतथा दः शक्या
 रजावसरे स्माग्रिरुपपादयिष्यते ॥ एकादशधेति ॥ यत्तिभावे कायुक्तो ऽ एतत्तु नोक्तो सा
 धाये के पदोक्तिमनुसृत्य कारशोक्ता इति बोध्यम् ॥ यथाप्यमादिति ॥ यत्तु बोधनापकोत्तप्रयत्नाः
 के शिवस्तगमोपायेनाप्यवस्था ॥ तत्रथा- खरोविषयः श्वसा श्वोकाश्च हशः स म्वा रानासो द्वायाश्च
 व गीता प्रमत्त तीपय च माव रपुश्चो व्य प्राणाः व गीता द्वितीय वतु चो शः स श्व महा प्राणा इति ॥ श्व
 सानुपुत्ता इति श्वसप्रयत्न का इत्यर्थः ॥ विषय शब्दे क रा मिति ॥ विधा रण्य प्रयत्न इति भावः ॥
 अनेति ॥ हशति हशायमा श्वनु स्या रस्ये ॥ ना इति ॥ ना द्भाति नो ना द्य वत्न इति भावः ॥ अमुग्रा
 इति ॥ प्रथम तृतीपय व माव ने खपुग्रा ॥ य मप म गा इति ॥ व गीता वाम गा श्वे सर्थः ॥ अनेति ॥
 अस्यास्यो अस्या प्राणाः पु सिधु म्बवः प्राणा इत्यमरः ॥ अनुपपुक्ता इति ॥ अन्यथा क व गीति नोक्त
 रस्य रेसावतर्किन स्वादिति भावः ॥ यत्तु रस्य व री न्ना पामिति ॥ यत्ति न्ना या द्वाष स्य महा प्राणा स्य स
 स्पता दृश एव धका र्वा प्रवर्तना इत्येतो महा प्राणा स्य हस्प ता दृशो व र्जितु र्थ इत्यादि स्फुटो भवि
 व्यति ॥ का इति ॥ लोक प्र सिद्ध न त्यापो मातः ॥ क वाभा प्रा मिति ॥ एव द्वा वत्न न्तरा म् ॥ ख फ म्वा प्रा मि
 पादाये न्ना मि द्यनु द्दिश स्रंभा मावसा ॥

कथं

आभितुवां का लोपस्येति क्वितीर्थं न मिहमविग्रहस्तु का लोपस्येति क्वितीर्थं कथन
प्रस॥ विग्रहस्तु का लोपस्येति बोधः ॥ उ श केन स्य चो रणा का लोपस्येति ॥ अ चिं स
योगस्य मा भूत् । प्रतेन्य प्ररश्च के वपोरेक मात्रे तेन हस्य संज्ञायां हस्य स्या ॥ यितिक ॥ ती
तिनु क स्यात् ॥ आये इति । नि का आघु दत ग दत्ता कार उ दात्ते ॥ प च्चु क स्तु कि ष इत्यनो दात्तः ततः
परस्य जसः सु रत्या हु दात्तं य म । य दाघत्ये वरूप त्वे सीभावे आ गुरो चि सत्ये का दश उ दात्ते
नेत्ये कार उ दात्तः । अर्धो डि ति ॥ अर्धन्त म च्चतीत्यर्वा ड् सति गादिना च्च सुपु प व दे किन् अग
ता इत्यस्मा त्स्वामिदिप घातीत्यादिना ध निधि गुरो च नि षान्तो ऽर्धन्त श को धा तु स्वरे राघु
दात्तः व निष् पित्येना घु दत त्यात् अ च्चते रकार कारो धि धा तु स्वरे राघो दात्तः ॥ उ व व र म ति
डि ति ॥ समासे क ते समास स्येति स्वरे दात्त ह्वा इत्यनेन गतिकार कोप प दात्त इति क्वितीर्थं
प्रकृति स्वरे रा वा च्चते रकार उ दात्तः वनो न सोपे सवरी दीर्घ व कृते एका दश उ दात्ते नेत्या कार
उ दात्त इत्यनु दात्तं य हमे कथं र्ज मि ति शे स निधाता दाघा का रो ना गुं दात्तः एत व्च संभ

प्रतिशमश इति प्रतिशम आतश्वोपस र्दितिकर्मिण्डः अनुनासिकस्य भावः अनुनासिकं मण्डराव
 चनवाहारादिभ्य इति वाच्यं प्रतिशम अनुनासिकं वेषाभिनिविष्टः। केचित्तु प्रतिशमं प्रतिशम
 साहचर्येति प्रतिशम अनुनासिकं वेषाभिनिविष्टः। पञ्चपिसूत्रकारं कृतो अनुनासिकं
 उद्गानीपतिश्च स्तथापि कृतिकारः दिव्यहारवलेन यथाकार्यं प्राकृष्टित इत्यनुमापत इति भावः।
 पारिणीया इति॥ पारिणीयापोक्तं पारिणीयम्॥ कश्चाच्छः तदधीयते विदंति वा पारिणीयाः॥
 तदधीयत इत्येतावतीकाधुक् न नुरसवोरिति नूनं टकारस्यापि मध्यगत्वा इत आह॥ प्रसाहरे
 ध्यति॥ अनुनासिक इत्यादि। आदिशब्देन पापनं केकुंसीते रेड इत्यादियादौ प्रसाहरे
 शब्देनेति। प्रसाहरे पन्ते संयन्तेव लीपयेति प्रसाहः करणाधिकरीयेश्वेति नुष्ठिप्रादेक
 त्वं सुटोयहस्य हेराधिकरलोधनः। पञ्चपिवोगमात्रसकारादि संज्ञास्वतिप्रसक्तं यथायोग
 डिदिति भावः। उकारोवागहस्वदीर्घपुत इति समाहार द्वन्द्वे सोत्रपुंस्तम्॥ उ इति त्रयाणां प्र
 शब्देष्वेव निर्दिश इत्याह॥ उ शब्दुश्यं उ शब्देति। बोधाभिनि। यथागां सवर्गसिद्धे कृते पसिपरः

पारिणीकः

अथि-तेत्यमितिस्वयंचंत थाप्युतरार्थमर्थवत्कर्त्तव्यमुपदेशग्रहणं स्वच्छप्रतिपत्तये हेतुवत्तम-
मनितोयकादुस्यमाभूतं न च ह्यसमिप्यनत्र ग्रहणं सामर्थ्यादनन्य प्रकारस्य न
भवदिति वाच्यम् अथ चार्थिप्रसपादावतिप्रसंगवारतो न तस्य चरितार्थत्वात् अनुनासि
क इति किम- ईदृशने ईदृशतासंयोगिसंज्ञापांश्व दितो निष्ठाया त्वीति रातस्यात् पद्य
ज्योष्यज्योष्यजीवात् एतुनासिके संज्ञाप्रथमवक्तुमुच्यतातथानधिनासिकागत इति यो
गाश्च यतो नैव गता र्थत्वा एतुनासिके संज्ञासूत्रं मन्त्रप्रवोजनमिति ध्वनयितुं न होय न्य
स्तम नयेवं रोचनासिक इत्यत्र यदुपलब्धं स्यानुनासिक शब्दे स्यादित्यर्थः प्रसंगे तं स्वरु
पमिति परिभाषावस्थानात् सस्वाकरतोत्थ शब्दसंज्ञेति निषेधात्तापं होष इति वाच्यम् इत्थं
परिभाषापामेव प्रत्याख्यानात् ३० अथ च करतो पुच्छभावात् पीवरासि ३ ३ मरिमुनित्यमि
त्यादिनिर्देशेन स्वरूपमिति परिभाषाया अनुपस्थितिकेन नास्तुत्रं मतेति होवाभावात्
ननु कनिर्देशाश्च यतो प्रतिपत्तिगौरवमिति चेत् अत एव यद्येव गतमित्युक्तं मन्त्रप्रवो

संज्ञासूत्रम्

५० अथ इति यथा लेख्यमप्युक्तं पञ्चपञ्चसंज्ञार्थः शेषस्य इति रेक
 लुपेरभ्ररचने शङ्खसंज्ञार्थः ४४

खोरान्तोविशेषप्रतिप्रयत्तिनीहसंदेहादलन्तरामिति परिभाषा जायनापुनरीकारेणुवन्धादिति
 स्थितं माकरे ॥ अमडरातम मकार इहामपमर अमडम संज्ञार्थः भ्रमभ्रकारोपसंज्ञार्थः ॥ व
 दधधिति ॥ वकारस्तु भ्रमभ्रम संज्ञार्थः ॥ जवगं इति शकारस्तु अशरहशरभ्रशरजशरसंज्ञार्थः ॥ क
 रकसुटेति सूत्रेवकारस्तु चवसंज्ञार्थः ॥ हलिति ॥ लकारो लहलव लहलभ्रलशरलसंज्ञार्थः ॥ पु
 नर्हकारोपदेशस्तु वलरलभ्रलशलपुहकारग्रहणार्थः रुहिस्यापिहिरुहिरिभ्यस्तावधानु कइति व
 सादिसन्तारादस्तिहिलास्तेहितानकासेडिति निषेधं वाधित्वारसोप्युपधातिवाकित्यम् अथ
 धामघत्पस्यासिद्धयोपिहकारस्य भ्रमभ्रमलोभ्रलीति सलोपः अलिन्दत ॥ शलइति क्यम् ॥ नेनु
 पुनर्हकारोपदेशस्यावश्यकत्वेपिशर्मिधायवहकारं परित्याऽनोन्यस्यहलोत्तरोत्तरादस्यो गः भ्रलो
 भ्रल्लिशरइगुपधेयादिसूत्राणि पावन्ति लानुवंधानितानि ॥ अथोन्यस्यहरोत्तरोत्तरादुत्पेवं हवेरा
 रेफानुवंधान्येवचकृत्वाहलीति यथकृत्वात्तज्यतांमेवम् ॥ तथाहिसतिहरिहिसतिहरिहिरितिपारि
 नसिधोत तत्रलरवशानपेवि शङ्खनीपरेवाशरीत्यादिप्रसंगादतोहलीति सूत्रमाश्रयकमेव एव
 चहलिति सूत्रे अथन्यमिति वन्त्यमाराचयः स्वरसतः संगच्छते ॥ अतादिसंज्ञार्थीनीति ॥

अरादि संज्ञार्थः प्रयोगेन वेदांतानि विदिमः अरादि संज्ञाभ्यः मनीस स्वपदविग्रहो वा अर्थेन नित्य
 समासो विशेष्यसिद्धतावेति वचनमात्रात् ॥ यथा मत्या इति ॥ यथा सूत्राणां न्यायाणां इत्येव ह्यन्य
 मित्यनुपपद्यमानानां संज्ञा इत्यर्थः ॥ अकारश्चेति ॥ अन्तेन्यत्वात् ॥ अथ गुक्तिः वचनविपरिणा
 मेनेदितिसंबध्यते इति संज्ञायां स्यापदेशो जनुनाशिके इत्यनेन ॥ एव अरादिभिरिभिरादिरन्येनेति
 यन्यमातो न प्रत्याहारः अरादि संज्ञार्थेनीति यदुक्तं तत्संयुक्तते इति भावः ॥ अकार उच्चारणा
 य इति ॥ ननु खन्तरासूत्रस्याकार इव प्रयोगेनार्थ इत्यर्थः ॥ ह्यन्यत्वात् ॥ अन्येऽवस्थाने भव्यं मन्त्यदि
 गादिपाधर उच्यते जनुनाशिक इति स उच्यते शास्त्रेति वा ननु वर्तते आदिरन्येनेति सूत्रेणास
 हा न्यो न्यायप्रमाशब्दात्कत्वात् परिहरति ॥ ह्येति सूत्रेऽन्यमिति अत्रि अन्यमिति विग्रहे सप्रमी
 ति योऽपि भास्यस्य चेति वासमास इति भावः पदावली तत्पुरुषोपम अत्रि तिसूत्रस्यान्यमित्या
 दित्याख्यानं समं वा ॥ आदिरन्येन सह ॥ अन्येनेति किमसुगिति प्रत्याहारः स्तुतीयेकवचन
 यथवेनमाभूदितिकाशिकास्तु यद्यपि णटकारान्तसंघस्य णटकारोऽस्योभयति तथाप्यन्येने
 णि गृहता सामर्थ्यादन्यत्वात् पुनरप्यसंज्ञातेनैव प्रत्याहारः न हि णटकारे ह्यन्यमित्येति संज्ञा

थ

न सिद्धि न न्य व्याक त्पर्थ मिहं सूत्रं मिह सिद्धि तम ॥ उपदेशोऽन्य हतीति ॥ उपदेशो किम् अत्रि
चित्तं सोमसूत इति काशिका अत्रे संज्ञायां लोपस्यात् न चतुं कौवै पर्थमागत्ये त्पाद्यै वरिता
र्थत्वात् न च द्विपः कित्पस्यवै पर्थमात्रि चित्तावित्याद्यै वरितार्थत्वादिति हरदत्तः अन्य किम् म
नि नोमकार स्वमाभूत् सत्ता ही संज्ञा यामत्याहर्चः परः स्यात् वे शमस द्य सध्वं धा तुभ्यो म विन ०

हसि किम् भूतायां भविता न च प्रयोगेनाभवा नोदय मिहिका चोम ॥ सत्यामित्सं
ज्ञायां भूत इति क स्वापतेः अन्वेतु चिरितोत्रि रितोति इह धातो रन्यस्य माभूत् सत्यामित्सं ज्ञायां
रित इति नु स्यादित्याहुः ॥ आद्यो घाता विषमूतोपः शब्दस्तस्यान्य हसि स्यादिति फलितोऽर्थः ॥ उप
देशो ननु नासिके ॥ उपदेशेन मुपदेश भावे ध्वज उपदेशो किम् अत्र की अपः सप्रमोष चोत को त्राड आ
ज्ञानुनाशिके शब्द न्दसि इत्याकारोऽनुनाशिक पद्यीह उम् उं इत्यत्रे वादुं नासिक विधानस्याम

आद्यो चारणमिति ३

ना?

कैत्यर्थः न च परिपूर्धकस्य भवतते स्मिरस्कारार्थत्वात्कथमत्राधनार्थतेति शङ्काम्॥ परीत्यस्य भावीति
पुरारिणि भन्तेन योगात् केचिदत्र भवति नायोगा मभ्युपेयाः परो भवोऽवज्ञान इति सूत्रे परो भव इत्यस्योक्त
ज्ञान इति विशेषणान्नतिरस्कारार्थत्वनियमः मनसा परिभाष्य केचिदित्यादि श्रीहर्षादिप्रयोगाच्च अतएवा
त्राप्रपुनक्तु होष शकापि नास्तीति अनादरपरिभवः परिभावस्तिरस्त्रिकेति कोशो भवते ध्वजनादेव
तिरस्कारप्रतीतिनान्यस्मादित्याशंके वात्र नास्तीत्याहुः तन्मन्दम् परिभूय परिभवतीत्यतोपि तिरस्का
रप्रतीतेः ये वा करतोति० वाकरतामधीयते विदन्ति वा वे वाकरणाः तत्सिद्धान्तानां कोमुदी प्रकाशिकेत्यर्थः
निर्दुष्ट शकत्वजनास्तादृकत्वसाधेन कोमुदी शक्यप्रयोगः करिष्यमाणाया अपि कोमुद्या पुञ्या संनिधा
चित्तत्वादिवमित्युक्त्या निर्देशः॥ विरज्यत इति॥ मनेति शेषः रचयति पत्ने प्रतिपत्नो गुराणा धानम् विपूषा
दस्माद्वर्तमान समीपे भविष्य इत्येव वर्तमान प्रत्ययः॥ अहं उरानुवन्धो रास शार्थः॥ सख्यमिति॥ ककार
रस्य क इक उक् स शार्थः॥ एकोऽस्ति उकार एउ स शार्थः॥ ये चो जिति चकार स्य च इव ऐ च सं शार्थः॥ ए
वर्तिनामसंदिग्धत्वेन केचिन्नापसंहिताया अविद्यमानेते क्व सन्धिः स्वराणां चादिषु पाठाद्यादौ सत्त्वं
इति निपात्य संज्ञायां निपातपूर्वा जना इति प्रगृह्यते प्रकृतिभावात् सन्धि रित्यन्ये स्यादतएव चकाराद्युप

शिराम

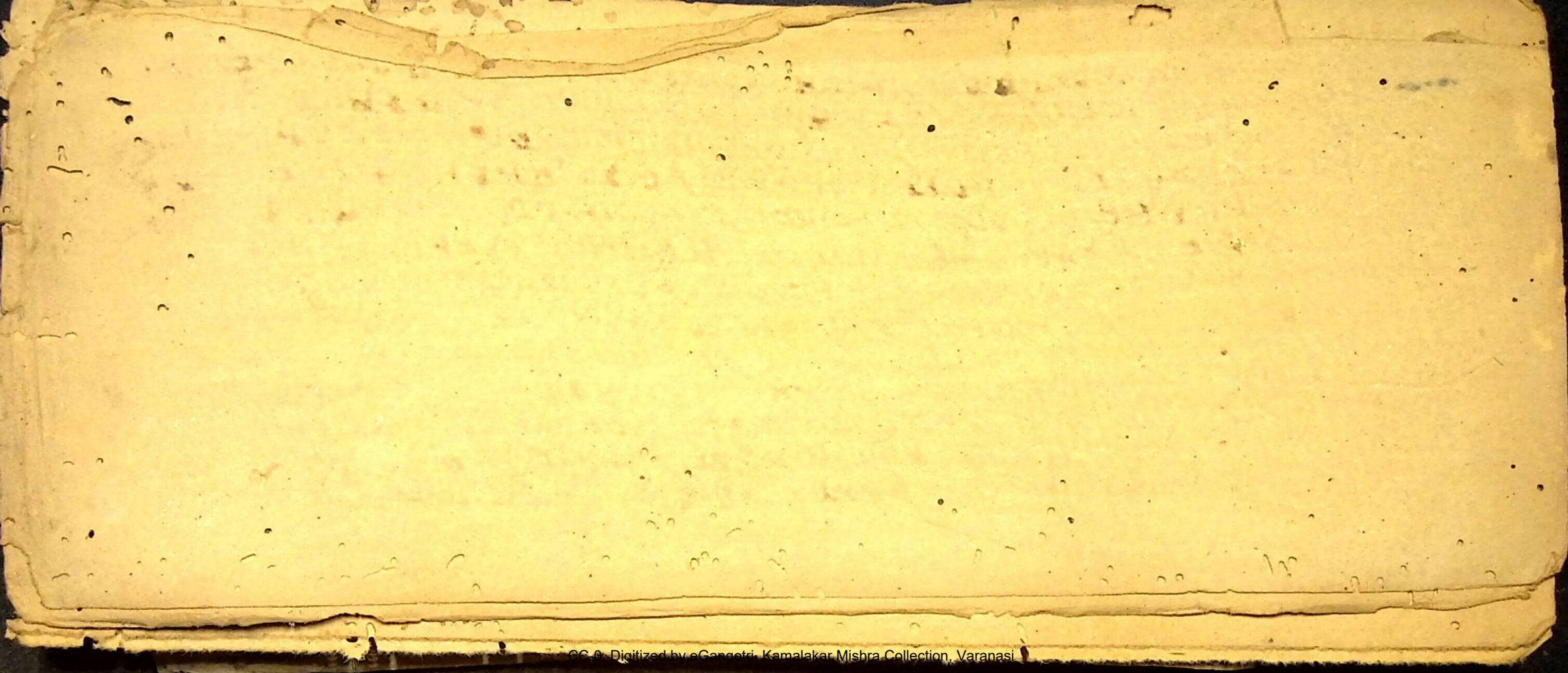
॥१॥

श्रीगणेशायनमः नमो विश्वेश्वरं सायंकलावगुरुवन्दनम् सिद्धान्तकोमुदीप्यारणात्रितेत्यवोधिनी ॥
विष्णुविद्यातापकृतं मद्रूपं शिष्यशिन्तावे निवृत्तचिकीर्षितं प्रतिजानीते ॥ मुनित्रयमिसादिन ॥ त्रयो
ऽवपथापस्यत्रयसंख्यायाभ्यवपथेतवम् ॥ द्वित्रिभ्यां तवयस्येतवम् ॥ मन्तारो वेदशास्त्रार्थत्वावगन्तरो
मुनयः मनेरुद्ये त्पोरादि कसूत्रेण ॥ मनेरत उकारो मनेऽपर इत्यवयवश्वगुणस्तु नेह भवति किदित्यनुवर्त
नात्परकरात्तादा ॥ तेषां पाणिनिकात्यायनपतञ्जरीनां त्रयं मुनित्रयम् ॥ ननु स्वयं भुवेन मस्कृत्येत्यत्र
यात्रापि नमः स्वस्तीत्यादिनां चतुर्थीत्यान्येयम् ॥ एष वदविभक्तेऽकारकविभक्तिर्वशिष्यस्तीति वन्द्यमाणा त्या
न्तमस्करोति देवानिति वद्विहीयाया एव पुनरुक्त्या तत्र किञ्च जहत्स्वाधीकृतिरिति वन्दे नमः ॥ शब्दस्या
त्र निरर्थकत्वात् तद्योगे चतुर्थीति भवत्यर्थवद्गुणपरिभाषायाः प्रकृतेः स्वयं भुवेन मस्कृत्येत्यत्र तु स्वयं
भुवमनुकूलधितुमित्यर्थविवन्तापां क्रियाधोपपदस्येत्यादिना चतुर्थीति मूल एव स्फुटीभवितुम
ति न चैतन्मः स्वस्तीति सूत्रेण मद्रूपं धर्म्ममिति शङ्काम् ॥ हरये नम इत्यत्र हरिमनुकूलधितुमित्य
र्थविवन्ति ते सर्वे वसामान्ये वसामा प्राप्तापां तदववा दत्तापां तस्यावश्यकत्वात् ॥ तदुक्ती रिति ॥ तेषां पा
णात्यादि मुक्तीः सूत्रवार्तिकभाषाणीत्यर्थः ॥ तस्य मुनित्रयस्योक्तिरिति व्याख्याने पि मुनि समुदायेन
सूत्रवार्तिकं भाष्यं चानेन नमिति समुदायिनां मुनीनामेवोक्ती रिति वक्ष्ये वेत्यति ॥ परिभाषे

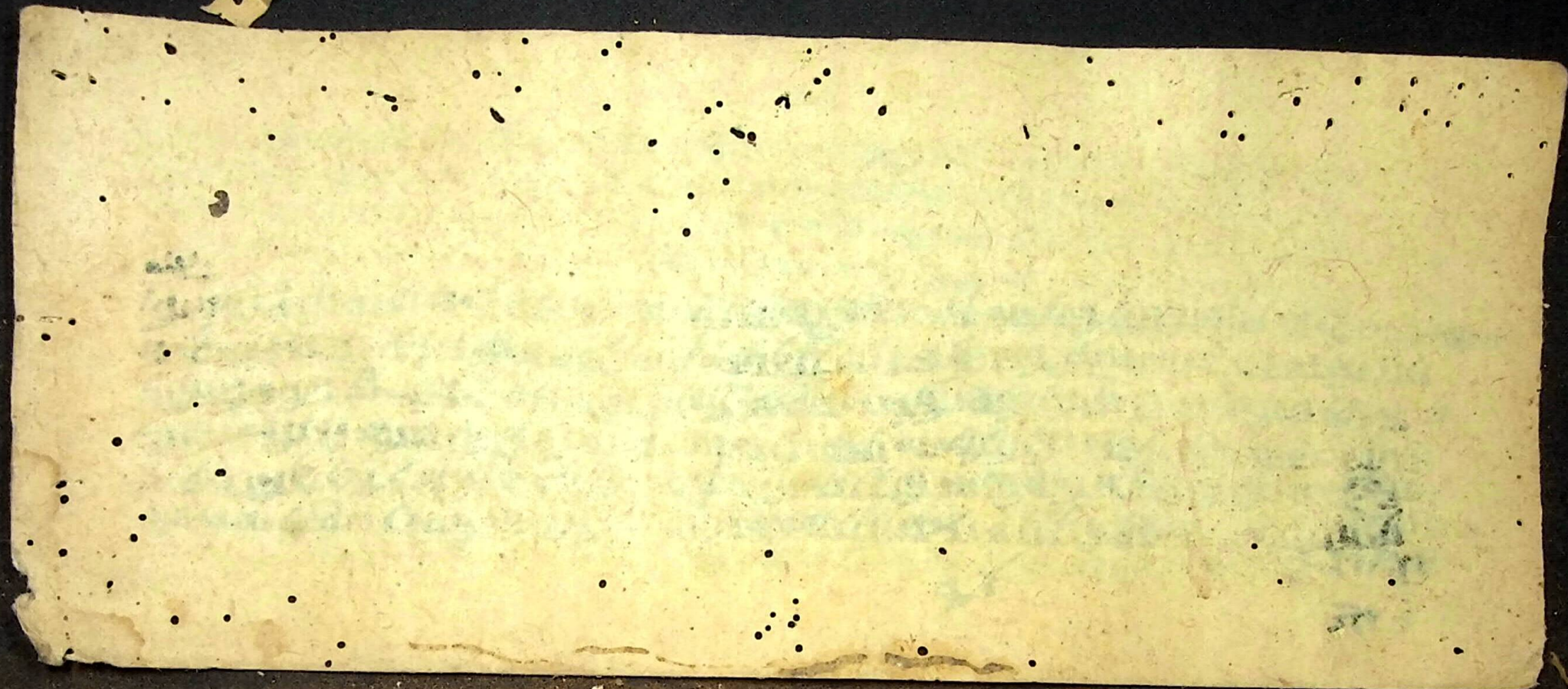
योऽर्थः तत्र परिपूर्वकस्य भवतते स्तिरस्कारार्थत्वात्कथमत्र साधनार्थतेति शङ्काम् ॥ परीत्यस्य भावीति
 पुरारिणि भन्तेन योगात् केचिदत्र भवति नायोगा मभ्युपेयाः परे भवोऽवसान इति सूत्रे परे भव इत्यस्याव
 शान इति विशेषणान्न तिरस्कारार्थत्वात् निषमः मन्त्रायति भाष्यकं विदित्यादि श्रीहर्षादिप्रयोगाच्च अतएवा
 नोप्रपुनस्तत्त्व दोषशकापि नास्तीति अनादरः परिभवः परिभावस्तिरस्त्रिपेति कोशो भवतं ध्वजनादेव
 तिरस्कारप्रतीतिनान्यस्मादित्याशकौ वा न नास्तीत्युक्तः तन्मन्त्रं परिभूय परिभवतीत्यनेन विस्तिरस्का
 रप्रतीतेः ॥ वेदाकरतोति ० याकरतामधीयते विदन्ति वा वेदाकराः तस्मिन् ज्ञानानां कौमुदीप्रकाशिकेत्यर्थः
 निरुद्धशकत्वजननास्तादृकत्वसामेन कौमुदीशब्दप्रयोगः करिष्यमाणाया अपि कौमुद्या पुञ्या संनिधा
 यितत्वादियमित्युक्त्या निरुद्धः ॥ विरजत इति ॥ मयेति शेषः रचयति पत्ने प्रतिपत्नो गुरावाधानम् विपूषा
 रस्माद्वर्तमान समीपे भविष्य इति वर्तमानप्रत्ययः ॥ अहं गानुवन्धोरासंशयः ॥ सः उगिति ॥ कका
 रस्य क इक उक संशयः ॥ एकोऽपि ति उकार एव संशयः ॥ ये योजिति वकारस्य व इव ऐव संशयः ॥ एव ३
 वरतिनामसंदिग्धत्वेन बोधनाय संहिताया अविधेरादेते खसंधिः स्यराणां वादिषु पाठाश्चाहो सत्वं
 इति निपातसंज्ञायां निपातप्रकाजना पुतिप्रत्ययस्य प्रकृतिभाषाणां संधिरित्यन्ये स्यादतएव वकाराद्युप

एव ३

श्रीगणेशाय नमः नत्वा विश्वेश्वरं साम्यं कथा वगुरु वन्दनम् सिद्धान्तकोमुदीप्याख्या कृतं तत्त्ववोधिनी ॥
 विष्णुविद्यातापकृतं मद्रः शिष्य शिन्ताये निवृत्तिरचिकीर्षितं प्रतिजानीते ॥ मुनित्रयमिहानि ॥ त्रयो
 ऽथ पथापस्य त्रयसंख्याया भवयेत वस्य ॥ द्वित्रिभ्यां तपस्येत्यस्य ॥ मन्तारो वेदशास्त्रार्थत्वावगन्तरो
 मुनयः मनेरुच्ये तयोरादि कसूत्रेण मनेरुत्कारो मनेः परद्रव्यत्ववश्वगुणस्तु नेह भवति किदित्यनुवर्त
 नात् परकराणां च ॥ तेषां पाणिनिकात्यायनयतज्जरीनां त्रयं मुनित्रयम् ॥ ननु स्वयं भुवेन मस्कृत्येत्यत्रे
 यात्राविनमः स्वस्तीत्यादिना वतुर्थीत्या नैवम् ॥ १७ पदविभक्तेः कारकविभक्तिर्वेदशिष्यस्तीति वन्द्यमाणाया
 न्तमस्करोति देवानिति वद्विहीनाया एव पुनरुक्त्यात् किञ्च जहत्स्वाधीकृतिरिति पन्तेन मः शब्दस्या
 त्रनिरर्थकत्वात् तद्योगे वतुर्थीति भवत्यर्थवद्गुणपरिभाषायाः प्रकृतेः स्वयं भुवेन मस्कृत्येत्यत्र त्वयं
 भुवमनुकूलवितुमित्यर्थविवक्षायां किपाथोपपदस्येत्यादिना वतुर्थीति मूलपदस्य स्फुटीभविष्य
 तिनचैर्न मः स्वस्तीति सूत्रेण मः पदं पार्थम्यमिति शक्यम् ॥ हरयेन मद्रस्य त्रहर्मनुकूलवितुमित्य
 र्थविवक्षिते सर्वे वसामान्ये वद्व्याप्राप्रापातद्वयादतपातस्यावश्यकत्वात् ॥ तदुक्ती रिति ॥ तेषां पा
 णीत्यादि मुक्तीः सूत्रवार्तिकभाष्याणीत्यर्थः ॥ तस्य मुनित्रयस्योक्तिरिति व्याख्याने विमुनि समुदायेन
 सूत्रवार्तिकं भाष्यं चानोक्तमिति समुदायिनां मुनीनामेवोक्ती रिति वक्ष्ये वेत्यति ॥ परिभाष्ये

अत्रेकादेशस्य पूर्वोक्तत्वेन महत्ता न्नास्ति व्यवधानमिति संप्रसारणोऽसि ध्याति। कोमुदगंधे
 ति। अथाः छद्। वा एवेति। इन्द्र छद्। अतोऽत्रोऽस्मिन् सतभागस्यापत्यम् अतर्भाति॥
 विसृष्टिपदं शास्त्रेणैव इति न हि हेति न विहितं कृतिकाः। अतोऽत्रोऽस्मिन् लोकि
 कंगोत्रं गच्छते गोत्रं च एतौ रिसं त्रुपादिभाषिकमेव गच्छते॥ तेन जातित्वाभावात्
 निरुपपत्तिर्नास्तीति स्थितस्य जातिमहः॥ गोत्रावपचात् अवयवशब्दो प्रधानवाची अव
 यवस्यासौ गोत्रं चेति कर्मधारयः निपातनात् त्रुशब्दस्य पूर्वनिपातः। गोत्राभिमतत्वेति
 गोत्रमित्येव अभिमतः गोत्रवाच्यत्वेन देशविशेषे प्रसिद्धः। ननु प्रवृत्त्यापेक्षिता इत्यर्थः
 प्रवृत्त्यापेक्षया प्राधान्यम्॥ कुलप्राप्त्यापत्तिः। कुलमाख्यायते चेति कुलप्राप्त्याः
 "पुत्तिकमुत्तिकमुत्तवा प्रभृतयः ते ह किं कुलमाख्यायते॥ पुत्तिकावपचं गोत्रेणामुत्तिका
 वपचं गोत्रेणामुत्तिकावपचादिसंयुतिः॥ कोऽत्रादिभ्यश्च। पञ्चमिनिदेशात्प्रत्ययस्य
 पाश्चीयते इत्याह छद् प्रत्यय इति॥ कोऽत्रादिभ्यश्च। पञ्चमिनिदेशात्प्रत्ययस्य
 कन्तशब्दो गङ्गादिषु न स्तार्थमिह॥ अतोऽत्रोऽस्मिन् सतभागस्यापत्यम् अतर्भाति॥

रत्न २५

२५

तत्र सामा मय हाराम। न च व्याः संप्रसारणमिच्छति विशेषणार्थमिति॥ तपो ह्यप्यो गोऽस्य न्यथाप्यप्याः
पूत्रः पाशपापनामपित्तज्ञानेन उचितिक्रमनेन पोषेयादिग्रहणो न सत्यमप्यापि न्यथेन पापव्यभि
कस्यापि ग्रहणमिति शोपयितुं पोषेयादिग्रहणो न पाशोऽप्यप्याः स्त्रियां भुवि भवति। तथा हि प
शुः न त्रिषोऽनन पदेन समाश्रितः तस्याः पश्यन्तीति च मगधे सार ततस्या त श्वेति भुक्॥
पुनः पश्वीदित्यदाताः स्त्रियां कोऽतस्तस्यापि भुक् इति॥ पशुः॥ पश्वन्त्यासः न त्रिषस्यापत्यं
स्त्रियन्ताः पूर्वपदस्य रूपस्यापि भुक्त्यसंत्त्यतिद्वयः॥ उक्तं च वातिक्रमता पाश्वीदिभ्यो भु
वन्तु व्यः पोषेयादिप्रतिषेधोऽप्यप्यकः पश्वीदि भुक् इति पोषेयादि। उधायः श्रुका
पाः अपसंस्त्रीति विग्रहः अतिशयोक्तिः॥ उक्तं सामिति॥ अमुष्य न त्रिषदिकमिदम् न त्र
युक्तात् मप्यतेन किमेति॥ अपपादिनाम न शंक्यः॥ गोत्रे पाविति॥ अपपापिका एव
त्रलोकिकं गोत्रमिति॥ नेह शास्त्रापे न सते। तथा चानावर्षयोरिति पशुदासादेव सिद्धे
गोत्रग्रहणमित्युक्तं माक्यम्॥ न चानावर्षयोरग्रहणसामर्थ्यात् शास्त्रापमेव गो
त्रेति रित्यत्रत्यकारप्रत्ययेन न च धानात्समप्रसारणमाधः॥ को मुदगंधी पूत्र इत्य २५

गोत्रप्रवृत्तसंज्ञाकारोऽनविच्छेदहेतु इत्येवमेतत्कारणमद्योक्तमाचार्येणोत्तराहुः पलुतस्तुतज्ञानेन
 धिक्कृत्यज्जनापदेशकालसंविदादिभिरादिप्रकाराणामात्मने गोत्रप्रवृत्तसंज्ञाकारादस्यमध्यवादाभावे
 विन्यस्तमिरिसत्ये. तद्वाजस्य। तद्व्येति. तद्वाजप्रत्ययाधेनो कृते इत्यर्थः। तेनेयेति किमप्यप्ये
 ल्यसंसाधवइति। तथाचतत्रसाधु रिति पप्रक्ष्णतद्वाजनाभावादितिभावः। रघुपदुशक्योऽग्नि
 यस्यावित्ताभावात्समोपस्यतद्वाजसंज्ञाने तिभुकोऽप्रकृत्याएववातांपाह्वैरित्येवभवितव्य
 मित्याशेऽप्यह। रघुपदुशक्योऽति। रघुपदुशक्येति। ततश्चोक्तार्थत्वात्पत्यप्रत्ययानात्रोत्पन्न
 तिभावः। कस्योऽज्जनुक. तद्वाजस्यबहुविवृतिप्रकाराण्येवंनक्तं देकार्थवाचकस्याभ्योऽनु
 भावप्रसंगात्। पद्यपिभुगधिकोऽपुनर्जुविधानसामर्थ्येदेकार्थेणत्रोऽनुभविष्यत्येव
 तिवन्तुशक्यम्. तथाचतद्वाजस्यापिभुकप्रसंगशंकापतेऽग्नीष्याभावाच्चतत्रैकरानेनकृत
 मित्याहुः। नचात्रअप्येवमन्तरायेवकंवोमः कंवोमोऽपि त्यादिरूपसिद्धोकिमनेनसूत्रेण
 तिशंभिम। कामोऽज्जनुकान्तिरिति का निष्काराण्यसूत्रस्यावश्यकत्वात्। सिंधुतन्त्रे
 ति। कस्योऽज्जनुकस्यसिंधादित्यादुरातेऽप्यनुतद्वाजस्याभावाद्नुमनेतिभावः। अथेती

नवदुक पारिदित्यतिवाच्यम्। कस्यानादित्यस्य नादेशोभावप्रसंगात्० वाकिनिरिति। अतश्च
किंभवायेतत्संनिको गशिष्ठः कुत्रत्र न भवति एवं गादुष्टिः। चापि तादृशं चूच्यम् पूयां तात्॥
इति वां ह्यद्वयं नुपति तेन सह्यकिंभुसिद्ध इति। तेनेव सूत्रेणापि निमित्ते अनेन नु कमेव वा
विधीयते इति भावः। आचामक्यत्वात्। आचो ग्रहणां प्रजापतिम् अथवा किम् गज इति। बहु ग्रहणा
न्नेह० इति। मानुषः। मनुष्य इति। जातिशब्दादेतौ अपत्ये कुत्सिते मूर्धमनोरोत्सर्गिकः
स्मृतः। जकास्य च मूर्धन्यस्तेन सिध्यति माणावः। रासविधानार्थमिदमाणाः सिद्धायात्॥ अन
धीतवे इत्यामूर्धसमाविहिताननुषङ्गानाञ्च कुत्सितत्वं इदं च नैवास्मात्माणावेति तास्ये
निपातनासिद्धमित्याहुः। जनपदस्य त्रिपेति। जनपदवाची सत्पः त्रिपेति वाची सत्पः। पद्यपि
पंचाला इत्येव जनपदेव ह्यवचनात्। त्रिपेत्येकवचनान्न तायापि प्रातिपदिकस्योभयवचनित्वे
मकृतमेवेति बोध्यम्। जनपदशब्दात्किम्। इत्याप्यसंज्ञोद्यः। केवलं। त्रिधा नृ अपत्यम्। त्रि
त्रिधा इति किम्। अतस्मात्स्यपञ्चाक्षस्यापत्यमप्यादि इति कति का एतत्पः। वाह्यादिष्वप्यपि

त. २२
२२

२

वा

के प्रदिकते मत्परादिभावात्। कोशल्यां घनिरिति पादे ईस्वापनादेशे तस्यास्य कृत्स्नते सग
व्यापनिरित्यत्र ओतो अन्वयतोश्च न स्वादिति भावः। कात्रापि पित्तित्ति। कर्तुरित्यं कात्रं सत्त्वा
पसंतुकात्रीपतिः अत्र व्याचक्षते। कार्तेश्वरः कुर्वीदियुपक्षते। तथा च कात्रं इत्येव वक्ष्यमा
नेनोदरुतमं तस्मादिभर्तृहं श्रीघुतहाप्यमिति। सन्तिरिति धामनामधेयस्येति कुरु संज्ञा
भावपन्तो प्रसुहरतामिदम् पञ्चांतैतुकि अभवत्तेवदाब्दापरापि शिवनीत्यादिताए
इत्यमरः। किं नातिनाम॥ यदि ह्यकुम्भगोत्रं शकुरुपंतं गामार्थमेव वचनमन्ये सोतुम
पार्थं हि वामि सगुवर्तनादिकल्पः फलित इत्यहं किं अवास्यादिति। वाकिन कापनिति॥
वचनं वाक्यस्योत्पत्तिवाकिः। अतएव निपातानादिभ्यः अगाते वक्षते इति गारे धः। कसोद
रादिषादि लोपः शकं ध्यादिषात्पररूपम् गारे धकापनिः। धामि धर्मिमा होतुमपार्थः॥ ध
र्मि धर्म शक्राभ्यां हीत्यादिषादिः धर्मि धर्मि रगोर्न लोपश्चेति गारात् प्रथमः॥ धामि किाप
तिः। धामिकापतिः धामिकापतिः कृत्स्नतेन कारस्यानवपथाब्जलोपाप्राप्तवचनम्

२३

नृपस्य तं मवती सतो मा नृपवापं प्रपौ गइति भावः। ऐव सारैव ती अश्वपात्री मतिपात्री। द्वा एपात्री ता
दि। इत्येकः अद्वैत्येन वर्तना एहं गा सा एवेति। अंगदिति हकार विशेषण इह च ककार स्वयं भवेति। कर्म
हः गोत्रस्त्रिषः। तालन्तु। बुबुकापन्ना अपत्यं भ्रौ बुकापनो गो। अ इत्यत्र किञ्च तात्तपो क्व चार्थमिति
यो धर्म। समार्थी घृणीति। गोत्रा एते गोत्रप्रसवोने सुक्तपादिति भावः। गार्गी अपत्यमिति। पितुर
संज्ञाने मात्रा अपदेशो कुसा गोत्रेति किम्। कारिके गोत्राः। मः स्त्रिषः किम्। भ्रौ पगवस्यापत्यं भ्रौ पग
विजाः। मः। कुसने किम्। गार्गी गोमातायकः। हां हां हति। कुत्सन इति निरुक्तम्। अतिमते ताल्पस्य क
लमस्तीति ध्वन्यपन्नु एहति। मे मत इति। न च भाष्यमते पिशा हताभावा इति। अत्र क्वचिन्निमित्तस्य
तिपुम्यभ्यावनिवृत्तिताल्फसमस्तीति वाच्यम्। अस्त्रिषामिति प्रवसं सानिषेधो, दोत्र संज्ञासं
भावादेको गोत्रे इति निषेधादि अन्तात्फं हां हति शब्दादप्यस्यापत्यप्रसवस्याभावात्फं हां हतो श
ब्दे वा सत्यादिति भावः। कुर्वीदिभ्यो। सो विरेक्षिति निष्कतम्। कौरव्या अक्षराणाः। पल्लुकुहूणादिभ्यो
राप इति यत्तितस्पतं दा गं ला हू उ उ कि कु ख वृत्तत्रिषा इति भवति। ननु कौरव्या इति भावः।
वाव हू फ इति यदेपि नाटकं प्रत्ययः। सचात्रैव गतो निपातनादित्याहुः। कुरि गजः वाव हूकः।

केविहि अजाताविति हिता जाता न भवतीति ४

आहो मूर्ते धातुः स्वाधीनक इत्यस्य सुहा रताम् न न्येवमपि धातुतो न सिद्धति नम पूर्व इति य
रुतिभाव निवेधा रूपस्योत्ति नस्तद्धित इति हि लोप प्रकृत एत आह जाता वि ति इरम राह क ल्य स्यात्
इत्यनुवर्ततेनेति वत रेत सह अ पत्प जाता वि त्यादिना अपम नार्थः अपत्ये जातो धातुता शब्दे
दिलोपो न भवतीति धावर्तते तस्मिंस्तु धात्वात्तनेनेति नानुवर्तनीयम् जातो किं धातो नादि ता न्द्रा इति
शिवादि तात्तस्येति धात्वात्ता न्द्रा इति कारि धन्दातो एतः कुल्यत्तः केवल्य कुल्य शब्दादपूर्व
पदादि त्यादिना विच विहिताभ्यामपि पतठ क र्माणां लो न धा ध्यते तद्धि धावपता स्या अहारादि ता श
पेनाह कुलीन इति आह्य स्वाकुलीन श्वेति कुलीन विचरा त्ये कुल स्यान्न त्वं न प्रतीपत किं व इकार
इरात् इति स्वरैव विशेषेति तिभावः । यहु कुल्य इति विभा धा लुप इति अपत्ये न पद पत्य पूर्व पदे वा
त्प्रत्यय नत प्राप्ते भवत्येवेति भावः । यन्स्यादिति आहुरा पत्यं परिशतु त्तरा भ्रातृ शब्दा न्ननेव स्या
न्ननु य सावित्यर्थः समुदायेनेति तद्धितं यत्पत्येन शब्द रूपे पत्ये वा य इत्यर्थः पत्यु क्तितुतो
नमपत्यार्थे न नास्त्विति तदुपे न्मा ह्यं विरेधा दिति मनसि निधापयः पाप्मानेति श्रुति गतमा
तय शब्दस्य गतिव लुपवा र इति अ स्त्रीयं क पुमान् पप्मा पापं किं विच मि त्यमरा न हि पापमा

सुखादेशसात्रं विधिपापमि। किं लुपिधानेनेति वाच्यम्। अगस्त्यापास्त्यानां इत्यानपत्तेश्च
लुकिहिसति गोत्रे लुगचीति लुकि। प्रतिविद्धं कृत्वा चरुः सिध्यति प्रत्ययविशिष्टस्य देशविधौ
कृत्वा कृत्वापगमेपिशे विकोरावत्वात् कौटिलिनाः सूत्रा इति त्रुभयथापि सिध्यते च कृत्वा कृत्वा
स्य कृत्वादिभ्यो गोत्रे इत्युभयस्य प्रकृत्या तत्र विशेषाभावात्। एतत्तु सुप्रसक्तं। क्रमेण राशि
भेदप्रवादः जातव्येति प्रकृतिप्रत्ययसमुरूपेन जातिश्चेद्वा चोदस्यर्थः। प्रत्ययश्च प्रत्यय एव। एव
अपेक्षया दिव्ये प्रकृत्य इति फलितोऽर्थः। दिसोपेक्षेति नस्तदिति इति प्राप्तिरूपोपेक्षेति प्रा
प्तिरूपोपेक्षेति गोत्रविभागोऽनेति। एकोपेक्षया तस्य एव सामर्थ्यादनेप सेना तो प्राप्तिरूपोपेक्षया
प्राप्तिरूपोपेक्षयापि प्राप्तिरूपोपेक्षया इति न सिद्धे तत्र अत्रिप्रकृतिभावस्य नम पूर्वोपेक्षया इति नि
वेधादिसोपेक्षया इति एतात् किंच जातोपेक्षयापि न सिद्धे इति पूर्वप्रकृतिभावस्य
परित्यागः प्राप्तिरूपोपेक्षया इति। इत्यप्यस्य इति न संवदते। अन्यथानिपातनमिदं पार्थस्य नम पूर्व
इति प्रकृतिभावनिवेधादिसोपेक्षया इति एतात् शेषेनाह। अन्यथोपेक्षयापि प्राप्तिरूपोपेक्षया इति।

२०

पञ्चकापि छलपश्च अत इत्यतः तस्य लुक् भ्रातृक कपि छलाः कास्मिन्निनपश्च कास्मिन्
 सुनरपश्च अत इत्यतः तस्य लुक् कास्मिन्निनपश्च सुनराः इत्यादि छलपकदिभ्यो। इन्द्रग्रहांश्च
 नक्षत्राधिक्रियते इति कुक्षिकसारां छिपकादिनां मध्ये नो ह्यस्ति ककितवादिषुपचने
 उपकमलका इत्यादिपक्षे वा पूर्वैरानित्यमेव लुक् अद्वन्द्वेनैव न विकल्प्य इति शेषम्। भाष्ये
 भ्रातृकिकापि छलपश्च सुनराणां ककितवादिषुपचपादो अनाधि इति केपटस्तेनात्र ह
 न्द्विगिकल्पोचित इत्याशयेनोत्तरति। एवमकाशमकायनादिति एवमन्ये व्युदाहर्तव्याः
 उपकाः श्रौणकायनाः भ्रातृकाः भ्रातृकपः इत्यादि आगत्य अगस्त्यशब्दादप्यत्र कृत्वा नी
 शब्दात् गतीति वाच्यं ननु कुत्तुनीशब्दस्य च अस्यादा इति प्रत्यक्षत्वेन न तत्तदिति इति हि
 दोष इति प्रोक्तिः न च संप्रयोगादि श्वेति प्रकृतिभावः शङ्कः अस्तीति तत्रानुवर्तनम् मेवम्
 अस्मादेव निपातनात् तस्य प्रकृतेः कोत्तुनीशब्दस्य सिध्यति चकारात् ततो दाता र्थः॥ मध्ये दाता
 हि कुत्तुनीशब्दः कुत्तुनीशब्दस्या इति मत्तार्थे प्रत्येनेह दातात्तात् दाता इति शब्दात् कुत्तुनीश
 ब्दस्यातएतत्तन्म्या नन्धो दातात्तात् अथ शिखरप्रकृतिभागस्येति न च प्रत्यक्षे शि

तल्य. प २
१८

मोक्षं लो बुद्धमिति हि रण्यस्य विकारः हि रण्यस्यः सपटि पादे इत्रोपो निपात्यते. पस्कदिभ्यो
अन्ताधिकारादन्वयं लौकिकं गोत्रं गच्छते इत्याशये नाह. अथ संप्रत्यप्यस्येति. रण्यं त्रिपासु
सतो लुगि संप्रवर्तते तद्गमस्येति सूत्रा बहुषु तेनेवास्त्रिपामिति चतराह. लुक् स्यादित्या
तस्मिन्ने किम. प्रप पास्काः. बहुषु किम. पास्कः. शिवायः. पास्कः. लसुः. दुहः. कर्णी. क्काव
स्ति. कुस्त्रिभिर्न पुद्गादि. अत्रिगोत्रमसंप्रत्येति. अत्रिशब्दादि तस्मिन्ने इति ६५॥ अतरेभ्य
सुसंख्याति तिको धम. भारत गोत्रे. इराह रणि. पुष्पिष्ठिरा इति. बहुषु व लुक्. नेह पौष्पिष्ठिरः.
कुह. लन्तरा संप्रवर्तते धामाया क्कादित्याह. विधीना गीतोऽपि मिति. पञ्चमोऽस्येति लुगत्रमा
पुत्नीति भावः. तिक कितवादिभ्यः. पद्यपि च लुक् स्यात्तस्येति गतोऽपि लते तिका ही नु
तारपदानि तथापि तिकादिभ्यः लुक् पूर्व परे लो व लुगा शोके त् इत्यते ता तारपदेषु
पि अतस्तिक कितवादिभ्यः लुक् न क्त्वा ता तिक कितवा इति. अन्ये च गोत्रा हर्तव्यमा. ओ
वगवापनाश्व. साम्यकापनाश्व. नडादिभ्यः फक् तस्य लुक्. ६५ लमकाः. भास्कर १८

हिलोपमः। वसन्तादिष्वर्थद्वयमिति पद्यते ॥ अथर्वणात्रोक्तो ग्रन्थ उच्यते। अथर्वणात्रोक्तो ग्रन्थ उच्यते।
 आर्षवर्णिकः शुभादिषु जिज्ञासितमिति पद्यते तस्याप्यस्यैव शिनिः। आशिनोऽप्येवाशिनः
 पतिः। १५। १६। १७। १८। १९। २०। २१। २२। २३। २४। २५। २६। २७। २८। २९। ३०। ३१। ३२। ३३। ३४। ३५। ३६। ३७। ३८। ३९। ४०। ४१। ४२। ४३। ४४। ४५। ४६। ४७। ४८। ४९। ५०। ५१। ५२। ५३। ५४। ५५। ५६। ५७। ५८। ५९। ६०। ६१। ६२। ६३। ६४। ६५। ६६। ६७। ६८। ६९। ७०। ७१। ७२। ७३। ७४। ७५। ७६। ७७। ७८। ७९। ८०। ८१। ८२। ८३। ८४। ८५। ८६। ८७। ८८। ८९। ९०। ९१। ९२। ९३। ९४। ९५। ९६। ९७। ९८। ९९। १००।
 भूराद्यो भावो भूराह तम देवस्य महनस्तो विमलसो रितने नैव ह नोस्तत्वे सिद्धे तकार नि
 पातने साधयति धातोस्वरूपग्रहणो तस्य सपेकार्थविज्ञानमिति तेन वार्थं पुमि सत्रतत्वेन
 नन्वेवं प्रसङ्गमभिमित्यौ। अनुसृतस्य भुवि धस्ये तस्य दुर्गः। स्मादिभ्यो धातोस्वरूपग्रहणाभा
 वात् अत्राहः मजे कर्त्तुमिति सत्रस्य भाष्यपया। जेवनपाधातोऽकार्थं मुच्यमाने तस्य सपे
 भवतीति साधनार्थं तकार निपातनमिति धारणेन नको विदध इति ॥ सापू इत्यस्यात्ता
 षट्पादेर्वै निपातते सद्यो भवसार्वभूतकम्। इत्याकोपपत्तये न्यायः। न न पशुकाक
 त्रिपादः। १५। १६। १७। १८। १९। २०। २१। २२। २३। २४। २५। २६। २७। २८। २९। ३०। ३१। ३२। ३३। ३४। ३५। ३६। ३७। ३८। ३९। ४०। ४१। ४२। ४३। ४४। ४५। ४६। ४७। ४८। ४९। ५०। ५१। ५२। ५३। ५४। ५५। ५६। ५७। ५८। ५९। ६०। ६१। ६२। ६३। ६४। ६५। ६६। ६७। ६८। ६९। ७०। ७१। ७२। ७३। ७४। ७५। ७६। ७७। ७८। ७९। ८०। ८१। ८२। ८३। ८४। ८५। ८६। ८७। ८८। ८९। ९०। ९१। ९२। ९३। ९४। ९५। ९६। ९७। ९८। ९९। १००।
 लोपो निपातनात् अत्राह नो वा ध्वोरप्येकं श्रुत्वा हाता बहुलस्यैव जेत्तु जेत्तां ध्रुक्
 अत्राह नोति विशेषः तथा च ध्रुः। इत्याकोपां इरापे इत्ये इति ॥ मरास्त्वाह ॥ देव्या के ध्रु

गीतह प्रवर्तते तत्पातितस्यानित्यत्वशापनार्थमिह यदुक्तमिति साहः ॥ तस्यैवमिति शिवादिष्वपि
 पतेत्येवाति सन्ने- इतश्च- इतः किं राक्षः ॥ अत्रिभः सङ्ख्येन- बवः किम्- उद्वेगपत्यमोदधः ॥ काशि
 कायां मातृवेर्मादीव इति प्रत्यु सहुतम- तद्विशत- वाङ्मादित्येनेत्रप्रवृत्ते- नवा स्ववङ्मादित्ये विवि
 व ४ तत्त्वम्- मंतीशको जगद्वादिषु पक्षत इति मिद्वो- नवा तद्विशत- त्रेमाप्येव तत्त्वम् ॥ अत्रे पद्वि-
 पत्वा इपत्य तां वाधत इति भावः ॥ शुभादिभ्यश्च- चकस्यपत्ये त्रीकेकेपी ॥ अत्रे पद्विशको-
 त्रिणा इभ्ये त्रे विकपाश्या घते- मित्रपूनां भावेनेत्यर्थः गोत्रवत्ता कृद्यात्पाकारेति पुत्र-
 तत्रे हिलोके के गोत्रं गृह्यते लोके च सविशको गोत्रमिति प्रसिद्ध इति काशिका दत्त सुपदा
 मित्रपुशब्द- अत्रे दोषवा एतत्तद्विशतं संताने वर्तते तद्विशो ध्यामाप्यथामित्रपूनामिति
 बहुवचनान्तेन विग्रहो न स्यात् ॥ अत्रे पद्विशको गोत्रं गृह्यते लोके च सविशको गोत्रमिति प्रसिद्ध इति काशिका दत्त सुपदा
 मादेचो कृद्विधा इति पादेश इति भिन्न विषयत्वात् अत्रे त्रं भयोधि शेषतो ननु कार्या
 तिहरत्तः आदि कदेरपी इमेव सूत्रमविधापकमस्तु किमेनेन विषयमेद्विचारेणो-
 तन्ने- हातिउनापननिपात्यत इति ॥ इति नरुस्तिन आम्भानडादित्यात्फ ॥ निपातना

ग्रहणोपि विहितस्य स्य प्रविष्टस्य चः स्त्रीलिङ्गनिर्देश इति भावः अभिप्यन्ते इत्यस्या
 निरुताया साप नार्थे इत्यमे-क-पया-ननु कस्य च तपो निस्तस्यापत्यं संभव न नास्ति
 साशंकाह-अनन्तापा इति-अधिवाहिताया इत्यर्थः विकर्त्तायाः स्याद्दीनामप्रत्ययप्रत्यया
 नानां ह्येव न भवेत् अत्रिभ्यो गुकृते तिस्राम्भ्यामपत्यप्रत्ययस्य धुक्-~~नन्वा~~ अकृता
 दीनामेव ह्येव स्ति ति शं वरम् ॥ मूलधृतानां तेषां विकर्त्ता ही अत्यन्तमाध्यात्मोपाय एव ॥
 यत्स्य स्वेति यादियुगपदधिकरणवचनतायां बहुत्वमस्तीति शादुक्तं नस्तत्र यजोक्तम्-पञ्चेति-
 पूर्वसूत्रादाग्रहणानुवर्तेति भावः स्त्रीभ्यो ह्यु-यहुवचननिर्देशान्तस्य स्य ग्रहणान्नार्थ
 सङ्गर्षतया शुभ्रादिपुदिमात् शक्यतादिकं तु स्त्रीभ्यो करोक दाव हेतुग्रहणम्-ननु विप्रस्य
 ति नादिति साशयेन ह्यस्त्रीप्रत्ययां तेभ्य इति तेन सूर्योऽपत्यं सूर्य इत्यत्र ग्रहणमिति स्त्रीर्थ
 ग्रहणोत्तु स्यादेवात्र ह्यु-रक्तु-को ह्यननप इत्यत्रि-पयाचितोऽपत्यार्थे च अगधेपति
 तस्य स्त्रीप्रत्ययमन्तयेति लुकि ह्युक्त्वा स्त्रीप्रत्ययविशिष्टा ॥ ह्युक्त्वा त्वत्माने पुनरित्
 ग्रहणमसंख्यस्य ह्यो निवृत्त्यर्थम् ॥ पद्यविवातुल्लेखेनोत्तरत्रेति पटिभाषया

हृदये नमः १

सं.

१७

ॐ तो कै प दे व स्थितम् ॥ यद्यपि गोत्रसंशयार्थं न गोत्राधिकार इति वृत्तिः कुतश्चिदस्ति तत्र स्पष्टमाख्या
कै प दाम्भ्यां स्वभवेत्तथापि तन्मन्तान्तरमिति भावः ॥ यच्च तदुपपत्त्यसामान्ये प्रत्यया
भवन्तीति स्थितम् ॥ शुभादिनां नित्यं ढकि प्राप्ते ज एत्का ह शब्दोऽत्राणां च विद्यते ॥ गो
कारवः ॥ ढकि तु ढे शोषो क द्वा द सुलोपः ॥ ज एत्कारेणः कुं गोदिनां दोत्रे कुं जादिभ्य इति
नित्यं ढकि प्राप्ते द्विषादशब्दोऽत्राणां च विद्यते ॥ येषां शः वेषां शापव्यः ॥ सेना न्तसन्दर्भोति
एष प्रत्ययेऽसि चामिति च प्राप्ते तच्छून शब्दोऽत्राणां च विद्यते एष प्रत्ययेन समावेशो
त्रेष्वातेन लिङ्ग ता न्ताः ता न्ता एषः ॥ विश्रवणारवणशब्दावत्राप्यस्ते ते तौ च विश्रवश्श
स्वादेशो विश्रव सोपसंवे श्रवणः एवताः ॥ अरुद्राभ्यां नदीमानुः अरुद्राभ्यां नदीमानु
दीनामभ्य इत्येव सूत्रपितुं १ न्तम इत्यशपेना ह्य्याच षे षे षे भ्य इत्यदिनां देमातुर
इति तद्धिताप्य इत्यादिना समासः ॥ अत्र ह्योर्मात्रो एष प्रत्ययमिति विग्रहो न तु द्विमात्रो
एष प्रत्ययमिति दिक् सङ्गो सङ्गोपामिति निषेधेना संशापा समासा संभवात् ॥ धाव्य
मातुर्नेति अभिप्यन्ति पराकी दसनेन जननीया चिप्य

के शिवादि पाठोऽर्थ इति शंभुम् । गरीदि पाठे न पञ्चावाधात् तं निवृत्ते तत्पाठ स्यावश्यकत्वात् ॥
 ननु ह्यस्य त्रैलोक्ये प्रत्यपात्ता स्त्रपः पक्षे न तेभ्यस्तु पूर्वोक्त गोत्राद्यनीति वचनात्
 तत्र विनिर्णय एव विहितततोऽप्येको शब्देति पदं आनन्दु ह्यशब्दो गरीदि पञ्चनाः आत्रेय
 शब्दोऽङ्गं इति शेषम् । पुंसि गरीति गरीत्यस्य मरम् । आतिशब्दे पुंसि विद्यमानेऽत्रि
 त्वर्थः कस्मादिष्यकां न्यायामर्थी आतिशब्दादिति लभ्यते ॥ गरीति वा इति लिङ् विशिष्ट
 परिभाषयेको देशस्य पूर्वी नात्येन ग्रहणाच्चाप्युः ॥ शिवादिभ्योऽपि ननु विशेष विहित
 निभादीन्याधित्वात्तो वा मसामर्थी भविष्यति किमनेन राग्रहणो न आह ॥ सखिषेता
 शब्दोऽत्र पक्षे ततः प्रमिभंवाधित्वा परत्वात्तेना न्तर्गतोतिरोपप्राप्ते इह पाठ सामर्थ्याद्य
 थाप्राप्ते प्रत्यप्यत्रैव स्यान्तर्गताग्रहणां स्यात्प्रतिपत्त्यर्थं मित्यने शिवककुत्सवत्तराड्ज
 रिकाणां विषयतस्तच्च विभ्राणां सखिषेतापि पाठेत्पादि गोत्र इति निवृत्तमिति । एतच्च ॥
 एतत्तथावात्राग्रहणमावश्यकमित्येके अत्राधिकारादतो व स्यान्तर्गताग्रहण इत्यत्र २ ३ ४

देवो नमः

१६

कृत्वा चिनो केवलौ पत्रजौ नमवत इति गोत्र इत्यनेन तद्विशेषणम् । तद्व्यपयोगेति । निर्दि
ष्टम् । न स्यात् । भवन्तीति भावः । तिनो हनेति । पञ्चत्रयौ विकंगोत्रमप्यत्रात्रं गृह्येत तदा स्या
देवतिप्रसंग इति भावः । लोहिता इति । सर्वत्र लोहिता दीप्तानां कृष्णैरोक्तैः । नृपि स्त्रीष्वेव
सामर्थ्यात् । नृपि स्त्रीष्वेव नोह ॥ यत्राप्यपरीति ॥ गगदि गगा एव भ्रुको शिके इति पाठम्
एवं द्विर्भ्रुव्यहो न कर्तव्यमिति ह ॥ इति एवः । काये पडति । इतश्चानिभ्र इति कृक कपे गी
गदि गतो पाठो लोहितादि कार्यो यैस्तैः न काप्यापनी सिध्यति । यो धिरिति । अथ चित्वादिभ्र-
वा कृदि लोहाद्य- यत रात्रा । पत्राणोः प्राप्नोराडि- रेव यत्रेवेति निपमाथे सूत्रं । लुकस्त्रि-
याम्- विहितस्येति परिशेषितस्य परिशेषितस्येति बोध्यम्- यतश्चां ग्रास इत्यनुसत्या
अथ ते यद्यपि यत यदा लुकस्त्रिपामितेक सूत्रं करोष्यां ग्रास इत्यनुसत्या नो ग्रासे प
त्रोत्तो लु- भावात् । स्त्रिपामिह सिध्यति तथापि पुंस्यां ग्रासे पत्राणो ह्मणोऽप्रापूर
निले तित चारणापठ्यक सूत्रं कृतम्- अथ चित्वादि- न चैवं सख्यं केत्यपि सि

अत्रिभुगुदतिपञ्चमोश्चेतिपञ्चासंभवं लुङ् लोभः। पद्यपञ्चबहुत्वाभावाद् अत्रिभुगित्यादिना लु
 गुलभित्तापि पुगयधिकराधवनतया नवतिपदानां ध्वं वर्थत्यासो त्रत्याहास्यादेव क
 अतोप्याचक्षे भार्गवश्चेदिति च अनादिरिति ॥ अश्वत्थान्नापितापो महाभारते प्रसिद्धस्त
 इत्येव पाठ्याप्यपम। द्रोणादित्यर्थः। अश्वत्थान्नापितादि। द्रोणावर्षस्यानन्तरा एतत् अश्वत्था
 निद्रोणापन इति प्रयोगो महाभारत इत्यर्थः। अथवा अथ विनिपञ्चम्यासो लो लुङ् ॥ अथ वि
 भ्य इत्यर्थः सत्रे इति अथाननाप्य इत्यत्रेत्यर्थः। स्वार्थ इति चातुर्वर्त्यदिना कतिगताया इति
 भावः। वेदिरित्यत्र सखायामाशंक्यह-वाक्ये इति विदुर्वकाश्च कुशिकभरदाजोऽपमनु
 विश्वानरपरस्त्रिपरशुं चेत्पादिगतिरिति ॥ गर्गवत्सप्याघ्रात पुलस्तिकभ्यु मणुवतरा
 कपिकत शकलकणव अगस्त्यकुशितुनी पशवत्कपराशर जमदग्निदत्तादि ॥ कथं तर्हि
 मोजामद-म इति अनन्तर एतत्पक्षप्रम ॥ अनन्तरपि गोत्रत्वारोपायो ध्वः। पञ्चमोश्चोत्प
 न्नात्रिपाथे इत्यतो लुगिति तद्वा जस्येति सूत्रा बहु पुतेनैवास्त्रिपामिति वानुवर्तते पस्का
 दिभ्यो गोत्रे इत्यतो गोत्र इति च तद्वा गोत्रे प पञ्चनानामित्यादि। प्रवराध्यापगोत्रप्रसिद्ध

८ विष्णुसहस्रनामस्तोत्रम्

क्रियते तत्त गोत्र प्रत्ययेन पुनर्नतिभिधीयेत् किं तु वाच्यमे^यस्या तत्त श्वगा^य र्यस्या व संख्यी
 गतीनि स्यादतो पुन संशानि वेध परमेये दमित्वा शचेन व्याच केन पुन संज्ञेति। अ
 रायमाशयः। अस्त्रिणामिति। योगो विमज्जते पूनीति शब्द रूपमनुवर्तते पुरिवा
 चेयम पत्र पुन संशानि धानं तत्रास्त्रिणामि सुपति लते इति सिद्धस्य गतिरियम
 जीवति तु यं श्वे पुन स्त्रिणामि लेखसूत्र धितुं पुन कर्म अत इमं च का भूतने द्यति
 रायका सुवन्ता तद्वितो वेति रिसम्पुपगमेण अधिकृतं प्रातिपदिक स्य न वे पथं कि
 नु प्रवो जन मस्तीति धन पति अतं व प्रातिपदिक मिति अत इत्यस्य सुवन्त वि
 शे वरा लेखे दुष्टवोर व समित्या दितिवन्ता यो द्दिरित्यादिन सिधे दिति भावः। तप
 रः किम नि शयः अयत्तं यं श्वः प्रदीयतां सा शरथा वेत्त त्रतु तस्ये दमित्यरा अयत्तं यं वि
 यन्ता यो लिजे वा व हारि मय्यं वा ध लो डन इति धा लो के व यस्य वा होर पत्तं वा गा संभ
 वात्ता मथपति इतं विधौ लो वा ह वि रिति माधवो न्क चिन्त्यमि ति धान पन्ना ह वा ह

विरतिः॥

इति नमः

तत्

१३

तु

कानि च प्राप्ते निपमार्थमिदमित्याशयेनाह गोत्रप्रत्ययान्तादेवेति ॥ न मूलप्रत्यय
नन्तरं पुनश्च इत्यर्थः ॥ मन्त्रोत्तरमावाप्तुं पुनश्च प्रत्ययान्तादिति प्रथमपक्षे इत्यपि सिद्धि
तमम् ॥ अत्र च इति पञ्चमादौ पुनरिदं नित्यं तस्य पुनस्तत्तीये प्रत्ययान्तात्वात् प्राप्ते
विध्यर्थमेवेदं स्यान्न तु निपमार्थमिति पुनश्च प्रत्ययान्तात्वात् प्रत्ययेर्द्विरस्यतात्
स्मादिह पितरे जायतमिति वन्तो माश्रयन्तीति इति ॥ अत्रोत्तराह ॥ आद्यपक्षे गो
त्राद्युन्नितावस्यैव केनाप्युपप्रत्ययप्रत्ययविधायकत्वेन निपम्यते पुनर्गोत्रादे
वेति एवं च तत्प्राधान्यमिति पक्षे रासहाय्ये कस्यैव राभवतीति गोत्राद्युन्ने
वेति विपरीतं निपमस्य हनकृतो जायतमोत्तराभात् ॥ न च शेषिकाः स्त्रादौ जा
यतमिति वाच्यमगोत्रे लुग्वीतिलिङ्गात् ॥ स्त्रियां तिति वद्यत्र स्त्रियां मित्य
स्यैकजाकृतपास्त्रे ॥ मन्त्रे पुनर्गोत्रादेवेत्यर्थः क्रियते तर्हि स्त्रीषु पुनश्च सहा अ
त्रिषु प्राप्तेषु स्त्रीषु प्रत्ययान्तात्परं एव प्रसज्यते ॥ न चैकागोत्रे इत्यनेनेव
निस्तारः पुनश्च सहा जायतमिति ॥ अस्त्रिषु पुनश्च प्रत्ययान्तात्वात् प्राप्ते

१३

स्तथा स्तथा तीप एव गो त्रेयो धनी पेत त्पि रु धा व का भू व त्प रा ना द रा इ भ ना दि भ प त्र
 ना त प त्रि ति । न चैव म ति भोः परं प रा पां ध ति ता पा म यो व ग य इ त्प त्र रा प्र त्प य प रं
 प र स्या त्ता थ गा त्थ इ त्पा दौ य भ र्ति प रं प रे ति वा य म स त्पा म धि त स्या म नि क्ता भा या दि
 ति त द्धि न्म फ ग ना त्फ कि ना डाय न इ त्पा दौ नि क्ता स गं गा दि ति दि क् ॥ अ प त्प
 पि तु रे वे ति प न्ते च तु थ्पी प त्प स्ये पू नि वि व न्ति ते गो त्रा धू नी सू त्रे स त्प स ति च गो
 त्र स पा ना रे व पु य प्र त्प इ ति ह्योः परं प रा ॥ सा चे क्ता न्ति य मे न धा व र्ति ते प च
 मे तु पू नि नि प म्मा भा वे परं प रा प्र स ज्य ते स के तु च तु रा मि ति या दि । त तः प्रा मा म पी ति दि
 ती प व न्ते तु ग र्गा व तु थ्पी नि म्मा प्र क्त य न रा भ्या म नि के त्प तिः प च मे तु त्रि भ्यः
 ऽ गो श्व तु थ्पी यो तु म्मा प्र क्त ते रे क स्मा रे वा नि के त्प ति न ल्य न रा प त्प य व का
 ता तो जा ते य त इ न रू पा नि क्ता भा या दि या दि य था सं भ वं त गो स्य प त्प य गो भा
 धू नी ति । अ स त्प सि न्स् त्रे तु त्प म ते प च मा हो पू नि वि व न्ति ते गो त्र स पा
 ता यो व प्र त्प यो त्प ता वि के सि के पि म्मा प्र क्त य न रे पु य भ्यो पि स्या त् इ ति पा न्ति

93

२४७

प्राजा मिति॥ पित्रयेन्सपेया मन्त्रः॥ पितामहप्र पितामहादपस्तेषामपीत्यर्थः॥ अत्र प्रमाशयः॥
 अपत्यशब्दः क्रियानिमित्तो नोत्पत्तिर्न पृथक्॥ न च तन्मनेनेत्यपत्यमिति प्रत्ययः॥ पंक्ति वि
 शतीति सूत्रे भाष्यकृता इति लोपात्तुल्यकार्त्तकरोपपत्त्यपः पन्ति मितं पस्या
 पतनं तत्र स्यापत्यमिति फलिते इत्यर्थः॥ तथा च यौगक्षि पि पितामहादीनामपतने हे
 तुरितिते वा मपत्यं भवति॥ प्रसिद्धं च ध्रुवहितो पितामहादीनामुद्भूतेति नरत्कार्त्त
 ती पुनारुपाने ७ अपत्यं यौगक्षं तिसूत्रं अपत्यं ननु ग्रामम्॥ आद्यपन्ते हि॥ अपत्यमिति
 यौगक्षी कृत्तिराभ्यपरातीपास्या इमं सुसूत्रमाख्यादिविरोधादपेक्ष्य इति॥ तद्व्याख्या इति॥
 अद्यपन्ते प्रत्ययमाभ्यानिवृत्तये इत्येतुस्वधूनसंलोक्योभ्यो निष्कोत्यतिनिवृत्तये इ
 त्यर्थः॥ यौगक्ष्यादिभ्यस्यादिति लोपी पस्यापुं प्रत्ययपत्यत्वादित्यर्थः॥ एवञ्च अपत्यमिति
 सूत्रे स्पष्टं यौगक्ष्यादिरित्यनिवृत्तये स्यादौपगव्य इति छंदस्तुल्यसिद्धातीति बोध्यम्॥
 अतिवृत्तये इति॥ अतिवृत्तये वा पुनसंज्ञायां सत्यां नोत्र सस्या नेति भावः॥ इह सिद्धे

मादिभू

पदित्यनन्तरापत्यप्रत्ययान्ता इति प्रत्ययः स्यात्तर्हि गोत्रापत्येक एव प्रत्ययो न क
 तः स्यादित्यं चापत्यप्रत्ययान्तात्यतिषेधो जायते इति धातुविकारात् न संसृहीतः इ
 त्वाशयेनाह गोत्रे एक एवेति। अपत्यप्रत्यय इति यत्तद्वाधिका एव धामा। अप
 त्येकशब्दः प्रथमपत्त्यवः प्रथमश्चापत्यप्रत्ययश्च न्यस्तथा च प्रथमा प्रकृति
 र्गोत्रेऽपत्यप्रत्ययेऽभ्यन्ते इति सूत्रं पश्चात्ते तल्लिङ्गम्॥ अस्याप्यन्ते एकमान
 येऽप्यन्ते प्रथममानयेति प्राथम्यार्थस्याः प्रतीतिः। वस्तुतस्तु प्रथमादि सधिका
 राद्गोत्रे प्रथमादेव प्रातिपदिका इत्यपत्यप्रत्यय इति धातुवैकग्रहणमिह स
 न्तुं शक्यमित्याहुः। औपगव इति। उपगुशब्द एव प्रत्ययेन त्यो पगव शब्द इति
 गोत्रापत्येऽप्यनन्तरापत्यद्वयारोप भवति किं पुनरेवेव। सर्वगाव्यस्याप
 त्येऽपि भवति न तत्रापत्यन्तात्कृत् एको गोत्र इति नियमात्॥ नाडावन इति॥
 न लिभ्य। गार्ग्य इति। गोत्रे गार्गीति धोपजिति विशिष्यविधानादनन्तरापत्यद्व

गोत्रेऽपत्यप्रत्ययः

द्वयवर्ग

तत्त्व

१०

कमिति। इह सवि सवर्धः द्वितीयमिति। अनुवर्तमानं सप्रमाणं इत्यर्थः पदु नरु मुभयो
दिति तदेव विवरति। स्थानेन यथासा चेति मत्ता महे ~~मा~~ मारिवेति। सन्ति
हि साभूत सी सस्यमाता महभात सी सवर्धके इत्येके॥ पितृपुत्रे इत्यन्यो क
लोनुचित वेपि माता महभात रिवेति पाठः॥ निधति किमिति। जीवति द्वयं
किमर्थमिति प्रश्नः॥ अतएव मते मते वेत्तु तदं संगच्छते। अथ सिद्धिमाभा
तरि जीवति जीवतो विकल्पो माभूत॥ पूर्व सूत्रं नु जीवति मृतस्य कनिषसो
पुत्रसंज्ञार्थमिति सावकाशम्। क इत्येति। धार्तिकमिदम्। पूनश्चेत्यप्रिसम
धि। एको गोत्रे। गोत्र इति जात्यवेष्टा वैकथ्यवनाम एकशब्दः संख्याया नी गोत्रे
भिधिसिते पत्यत्वबोधकप्रत्यय एक एव स्यात् इ पुनर्गोत्रापत्ये प्रथम एक एव

पुत्रसंज्ञास्येति नमः

१०

समावेशे तु गोत्रे लुगवीति कृकृकिभोरलुकृ प्रसज्येत न च परत्वाच्च निलुगमधि
व्यतीतिसिद्धमिच्छति वा व्यम् ॥ ततो विपरत्वात्कृकृकिभोरन्यतरस्यामिति विक
स्यापत्तेः न च सिद्धन्ते विविकल्पः कृकृकिभोरित्यपेक्षिषु निलुगं एवापवादो न तु वे
त्तादिभ्यश्च सङ्ख्यानन्तरस्य तिङ्या पाठः ॥ पद्यपिषु निलुगपवादो विकृकृकिभोरिति च
कल्पः परत्वात्तौलादिभ्यश्चेति लुकं मपि वाध्यते वक्तुं शक्यं तथापि परादयन्तरे
स्य वलीपत्त्या तौलादिभ्यश्चेति नित्यपरव लुमित्याहुः ॥ आतरि। अवं श्वाथेऽपि मां
मः भ्रातुन वंशः ॥ इत्यादौ प्रवं धो वंश इत्यभुपगमात् ॥ अथ संघोत्रप्रभृतीत्य
नुवर्त्य षोत्रप्रभृतेरिति च ख्यातिपरिणामात्कृतमाह ॥ वक्तुं धर्मादिति ॥ अत्र
मर्थः गात्रादिषु मतेष्वपि जीवस्ये अगुं तो पुत्रसंज्ञक इति ॥ वाच्यं स्मृतं ॥ इह
त्यं जीवति पदं तिङुं तं न तु सप्रभ्यं तमिति वाच्यं जीव इवेति ॥ वेधो जीवति सो पुत्रसंज्ञ
को मृतस्तु स्थितिरे जीवस्येति गार्ह्यं वक्तुं न तु गार्ह्यपि सा इति भावः ॥ १२

होमः
तत्तः

घ

यंसस्तत्र भवो वंशनादिमादितां ॥ योत्र प्रथमतीत्यनुक्तं सख्याविवरिता भवते ॥
पारम्यानागोत्राद्युपस्त्रिपात्रि लिङ्गुत्तरेत्याहः पौत्रादेरिति । तु शब्दे । भिन्नतम
मः पुत्रे तस्य स्यात्तरो बोध्यः । स चैव कार्य इति प्यात्रं चैव पूर्व संज्ञमेवेति तेनैक संज्ञा
धिकारव हि भूति पोरपि गोत्रं पुत्र संज्ञा चैव न समावेश इति भावः । न च सुसंज्ञ
द्वयस्य समावेशः कोश इति चेन्नैवम । पौत्रेति वा इत्यसिद्धिप्रसङ्गात् तथा हि शास्त्रं
कोरप संज्ञा संज्ञिः वैद्यादिषु पाठादिभिर । शास्त्रं कादेयो । शास्त्रं केरप संज्ञा संज्ञा
प संज्ञा संज्ञकः । यमि गोत्रेति कुरु तस्य वैसादिभ्यश्चेति लुक् ॥ ततः शास्त्रं के पून
र्वा त्री इत्यर्थे विवक्ष्य मिभश्चेत्यसि शास्त्रं इति भवति । तथापि साप्राप्त्यप
संज्ञोत्राप संज्ञापी साप्राप्त्यप संज्ञा सोऽद्य इति किं । तस्य वै
सादिभ्यश्चेति लुक् तस्य वैसाप्यपूजः साप्राप्त्यप इति भवति । तत्र गोत्रपूजोः

ह

विवक्षापामेव पथास्मादिधर्म्यन्तत् ॥ तेन श्रोत्रगवदुत्पाद्यत्वात्तार्थस्यागोत्रसंज्ञा
 सिद्धमिति ॥ न च तः पौत्रस्यादिकशक्यत्वात्कुटुम्बकं किं पत्यमेव ॥ अन्यथा गोत्राधि-
 कारस्य पत्राचर्यत्वे गोत्रसंज्ञास्यादिति ॥ न च पत्याधिकारे गोत्रपुत्रसंज्ञाकर-
 ता सामर्थ्यादपत्यमिति लभ्यते ॥ एवेति तेनैकप्रयोजनसिद्धौ किमनेनापत्यग्रहणो-
 तिवेदत्राहुः ॥ तेन ज्ञा गोत्रपुत्रसंज्ञायां नैकप्रयोजनपदशब्दाच्छ्रित्वाद्भी ॥ तथा हि ना-
 विहितापेऽनादयस्तपवग्य सन्ते न तु ततः प्राक् भुन प्रत्यवा गोत्रपुत्रसंज्ञाकरणो-
 तिविहितत्वात् ॥ तथा चापत्याधिकारे पाठस्य प्रथमस्योपस्थापनादपत्या-
 संबन्धसंकांनिराकरणपुनरपत्यग्रहणमिहकृतमिति ॥ पौत्रप्रभृतीति किम् ॥
 अनन्तरापत्येमाभूत् ॥ कौत्रिः ॥ गार्भिः ॥ न चैवमप्याभिरुः पौत्रे गार्भस्यानन्तरं इति
 प्रसंग इति वाच्यम् ॥ परस्य पौत्रादितं प्रत्येव गोत्रसंज्ञेति स्वीकारात् ॥ एवञ्च गो-
 त्रिप्रत्ययानन्तरापत्येन विवक्षापामपि गर्भप्रतिगोत्रत्वं निश्चयस्य ॥ इति स्या-
 देव गार्भजिति हि ॥ भीवतितुवश्चेपुयायितपितामहाद्युत्पादकप्रतिबन्धो

इति नमः
रत्न

१५
८

सर्गावधारो महाविभावाधिकल्येते तत्रावधारेन मुक्ते उत्तमो निप्रवर्तति इति पारमेध्ये
इत्यत्रावधारो न शावितत्वादि साशंक्यम् । न च तस्यावधारो नुक्तं तदिति । गतिरिति
इति । गोत्रं च रत्नैः सह निशेषः ॥ प्राचात्य एतत्तत्वादि विमुक्तं तत्त्वाख्या लभिश्वरि
दृष्टान्तिपनेने सुक्तं तदुभयपक्षे चित्तो गोत्रं च न्यास्त्रिपामिति सूत्रस्याभावात् नुरो
धेन गोत्रं च रत्नैः रित्यत्राकृतिमगोत्रमेव गत्सते न त्वपत्यमात्रमिवाशये न प्रक
तमिति बोधमिवाहुः ॥ सूत्रस्यान्वयोपसर्गनिर्क्रमेणोदाहरति ॥ अथ पतद्व्या
हृत्तुः ॥ इति । उत्तमः प्रसूत्राणां पारिप्रवाहो निर्मलं तेभ्य इत्यमरः ॥ तस्य चापत्येन
वोगस्तु गतद्व्येभीष इति वत् ॥ अथ संयौत्रा न च पत्यग्रहाणां व्यर्थं यौत्रा हेरपत्यत्वात्
प्रियासादित्यत आह ॥ अथ सत्येन विधित्तमिति ॥ विधित्तमिति किम् । वस्तुतः
यौत्रप्रभं सत्येन शेषत्वेन विधित्तं ॥ इति तर्गस्येहमिति तत्तमाभूदित्याहुः ।
अथ पत्येन ॥ तः यौत्रादीनामेव तत्त्वेन विधित्तत्वात् संज्ञा माभूत् ॥ अथ सत्येन ८

त्वत्तिरित्यभ्युपगम्यते त हि धर्ममेव समर्थं ग्रहणमिति साहः । तस्यापत्यमिदं त्रिभिर्दृष्टं
 इवमभ्युपगम्यमिकमेव प्रकृतिकसमर्थकं न त्वपत्यं तत्रा वप्रकृतिकं नृपायं तदेव
 हि स्यात्तदिति किं तेन प्रथमादित्यनेनेति प्रश्नः । अत्र त्ववाचकादिति । तस्यापत्यमिदं
 नो विहितः प्रत्ययोपधावच्छेदोपवादिशब्दादभ्युपगम्यते । तथा च त्ववाचकादेव दत्तादि
 शब्दा प्रत्ययोपधावच्छेदिति शङ्का स्यात्तच्चिरात्तत्र प्रथमा ग्रहणमावश्यकमिति भावः ॥
 न नृपगोपत्यमिति वाक्येऽप्यस्य वाचकस्याप्राथम्येण त्वमुपगोरिति वाक्ये प्राथम्या
 त्स्यादेवापत्यवाचकात्प्रत्यय इति चेन्नैवमस्य नृपादेवेन प्राथम्यं निवृत्त्या तत्र
 स्त्रीपतेन नुविग्रहावेन मन्त्रिपुत्रमन्यथा प्रथमादित्येतन्निरर्थकं स्यादिति । वच्छेद
 येमाभूदिति । अथ मर्थः । वच्छेदो देवताऽस्य हविष्यं नृहविदिति प्रथमा ता त्वस्योपधा
 धत्ति त्वोपगुरवस्य स्य देवदत्ता स्योपगवो देवदत्तः देवदत्तोपस्य स्योपगो देवद
 त्तिरुपगुरिति भावः ॥ एतच्च केवदेव स्य स्य । न नृपवात्तत्तद्विहितः समासो नि
 त्ववाचकः ॥ न नृपद्विहितस्यैकस्मिन् कथा सन्ने सोपि भविष्यति वाच्यम् ॥ वत्रो

इत्येनमः।

6

पा

मर्थस्येवयोगात्केवलमाभावेनचस्यप्राप्तिरेवनास्तीति। ननूपप्यदेरव्यक्तमेव
स्यप्रसक्तप्रभावाद्भिन्नत्वेत्येवयोगविभागादुक्तमह। कदाचिन्मिति। प्रातिपदिकका
नीति। शेषः कृतसंधेः विमिति। अंतरेगत्यासंधौ कृततदुक्तमेवप्रत्ययोभवि
त्यतीत्यधिकारसूत्रस्यसमर्थग्रहणमितिप्रश्नः। अकृतततिद्वयपरिभाषासम
र्थग्रहणोत्तरात्पितेतित्तिहृत्तोऽपः। लोकितः सिद्धइत्येव। साधुत्विर्माभूदिति। अ
तरेदुपरिभाषाग्रपथादभूताअकृतसन्ध्याअकृतसंधेरेवप्रत्ययः स्यात्तन्निवार
णावसमर्थग्रहणमधिकारसूत्रस्यमावश्यकमितिभाष्यः। पद्यपिसातत्रसाम
र्थ्येतिनिष्ठितस्यमीसविशेषेरोत्तरं तथापिद्वयाप्यातिपदिकांशयवपरिनि
ष्ठितसंज्ञतुसुधिशिष्टेइत्यवधेयम्। तेनश्रौपगवोइतिउमानिसादिसिद्धमग्रपथा
श्रौपगवःइतिउमानिसादोस्यात्॥ अश्विमाताशित्तिभ्रंइतिशब्देहलिङ्मावदितुमं
दिग्रहणोद्यमित्युत्तरपदलोपश्वेत्यत्रकृतसंधिग्रहणोत्तरपरिनिष्ठितात्तद्वितो

6

राधुपधाधदेवाधस्येतिरिति ध्वजिका अंतराधप्रांशपितस्य धाधलोचिसदिति। स्या
हेतुत पत्रादिभुद्धिर्न ज्ञातातत्रान्योपधाधनराधुद्धिः कस्मा न भवति॥ ध्वसो
मीयोयेवसर्वमिगनाधोपराधपदिभयधैवापदितत्रभवदपराधत्रकेपदः अत्रा
योवोपरत्वाधधकाधतिसर्वेहसिद्धिरिति॥ शक्यो धवेरन्तराधसेवेधितदनादरा
धुपति। तस्येदमिसवलेपिदुति। इदमर्थेवससमूहधिकासहिनमसतर्माधादवसेतस्ये
धमिसराप्रवर्ततइति। विमनेनेतस्यापसमितिस्तुत्रेणार्थः॥ पद्यपतइमिसाद्य
धनिस्यापसमितेत्तदुक्तध्यातधापिपोगाविभागः किमर्थेदिसान्तेपोबुवोधाः॥ समा
धत्ते। धाधनार्थमिति। तस्येदमिसस्यपदाधकसंज्ञाकस्तदोधनाथेवैकसूत्रं कृतंम
धेतिवर्थः ननुतस्येदमिसरास्तदपधादस्येवैकसूत्रं सौमिकसादपसाधेप्रशान्ति
देवनास्तिअपसादिधातुरर्थेपिपर्वन्तेभ्योवोवोर्थः सशेषद्वयमुपगमात्। अत
आह॥ इत्यगशशेषवधासोइति॥ अथोअपसार्थः अपभायः असतिवोगविभागे
अदनाधकादिप्रकृतिसंयुक्तस्येवपसाधेस्योपवोगात् इवधादिप्रकृतिसंयुक्तो

देवपुत्र
तत्त्वज्ञो

६

धाम

उक्तानि श्रुत्वा राणा एव उक्ताः धर्ममाराणा इति इमा एवः ॥ ननु उच्यते अतिस्थिते वो गिरा
तीति कथा भाष्यम गुण सुविच य इति हो शतवकाशः कते व गुणा धादेशो वा उच्यते पाद
निक धाभाष्यम अत आह अतिस्थितिः परत्वादिति भावः अनयोपधा धात्वो रवकाशो गे
पावकः ॥ आदि कडे तु त्रुत् सो भुत् ॥ त्वस्यो भोगत इति हो त भव प्रसंगे परत्वा सादिक कि
रे व भवति ननु यो रो धने न शक्य इति व्यापस्ये धाधिवरात् ॥ अनुशक्तिकादिषु पुक्
रस्य क्त्वं स्पष्टा होय त्रिगम ॥ अन्वधा च उपधा वक्ष्यमाणे क्त्वं सादिक रशादेः सिद्धाया
तेषु पादोऽनर्थक स्यात् ॥ न च पुष्करस्य सवरती त्वेय क्विप्ते क्त्वं सादिक इत्येत एव प्रमु
शक्तिकादि कट आचरपकः ॥ त्रिगमि त्वेय उपधा कडेः स्वीकारे न कि त्वेयि धाव्यम अनधि
कभावेन उच्यते इति शंका निरस्ता उक्त शपके सप्त त्वेय सप्त धाधन भवती त्वेय
अवतति परत्वात् ॥ न च अपि भोगत इति हो त भव प्रसंगे परत्वा सादिक कि
रिक्त्वं इति येसाया मुपधा कडे प्राश्नाकथं तद्वाधः स्यादिति चेदत्राहुः नागत इति

श्री २

ततोऽसा नायेऽश्वत्थारव सेवुधीपमानः किञ्च पूपायसेपयस्यैति तस्य च किञ्चोऽनेन
पुनिसर्पः **एवं** चोपाया अपसे गोत्रापसे पुपायसे वाये ह्येतापेऽश्वत्थः प्रपुत्र्यत इत्याह
पैलः पिता पुत्रश्चेति अपेऽपारिपुत्रेऽनन्ताः शास्त्रं किं सायकिञ्चोऽनेन चये गतिप्रभं तव से
भ्य इभ्रमाचामिति पुकि सिद्धे प्राचामर्थः पाह इत्यमरः तदा भ्रातृणाः गतास्तत्र मिदम
तदा ज संज्ञका सरस्य पुत्रयस्य पुत्रिस्तर्पः तच्च तेन प्राचामिति इह प्राचा ग्रहणा गो
त्रेति शेषराम ननु प्राचामपुत्रादिपादिपदिकल्यार्थमिदमत्राप्यादि न सरसाम्
हादिः पितृत्यादि इह स्पष्टं गोत्रापसं च पुमांस्तान्तिः पुपायसं तु ह्यन्तापरा इति भा
ष्यः नतोऽस्य बहुवचननिर्देशा इत्यापाह सामर्थ्याद्याद्यर्थं न तिरित्यभिप्रेत्य साह तो
एवत्यादिभ्य इति हेतुमित्रः हेतुस्तथा कसिक् आसुरिति मे धियो ह्यस्यादिये कर्त्ता स्यादित्येव
एवादिः कात्यायन इति कतस्य गोत्रापसं कात्यः गर्भरित्वाद्यत्र ततो पूति यत्रिभ्योश्चेति
कृत्वा कारीप्राइति आपसस्य चेति परोपः तस्यापपां तस्येति नस्य रूपग्रहणां किं नुव
स्यंत शब्दोपलब्धे सापि त्याशयेनाह चकार इति पञ्चमर्थोऽप्याहार एभ्यः अर्जुकरा

इति तस्यैव अर्थः

इयं यत्तु - तस्यै हितमिति चः ॥ ५६ ॥ गोपुत्रश्च न यत्वेति पूत्रि गोत्रे न इत्येवं सूत्रं पितृव्यम् ॥

५

विश्वरूपासंकषादिभ्यो रावस्ततोपोपधात्तिथुन् ० तद्धितेति किमगार्ज्यः गार्ज्यः अ
 न्नात्ति किमगार्ज्यः गार्ज्यं यत्ति ॥ तस्यै हितमिति चः ॥ पुनिलुक् ॥ प्राग्
 यत्ति पदतिवर्तते अवीति च प्रत्ययाधिकाराच्च प्रत्यय इति लभ्यते तदेतदाह
 प्राग् यत्ति यत्ति वेमाहो प्रत्यये इति प्रत्ययस्य लुगिति संज्ञाकारणाच्च ॥ अथोपः प्रत्ययः
 सपूनीत्यनेन विशेष्यते तथा च पूनियः प्रत्ययस्तस्य लुगित्यर्थस्तदाह ॥ पुप्रत्यय
 स्येति यन्प्रमाणा इति ॥ प्राचामकञ्च बहुलमिति च ॥ प्रमाणाः अत्राहो विम-
 अहो युकापनरूपं प्राग् यत्ति वेकिम् ॥ अहो युकापनीयसं तथा च लुक् युक् ग्रह-
 तांशक्यमकञ्च ॥ मिति मन्नामास्थितम् ॥ तत्र हि क्वक् किमोरिति संज्ञेयं पूनीत्यस्य
 मडक् पुतिराश्रयणी वेति केशोपं धाद्युक्तं ॥ तेषामसोढ्य इति भावः ॥ वेत्ति
 भवश्च ॥ एष च त्रिषावेत्येतो पूनिलुगिति वर्तते तदाह ॥ पुप्रत्ययस्य लुगिति ॥
 पीलापावेत्यदि ॥ अथ त्वेति विहिते गोत्रावस्यैव त्वेव एकगोत्र इति वक्ष्यमा-

स्यत् ॥

नोत्रे किम। नोत्रार्थकप्रत्यये व लुगणथास्वात् नोत्र कुवत्प्रत्यये को वत्प्रत्यये
 इमं धातुमः कुवत्प्रत्यये इति शब्दे नोत्रादि लिख्यते। ताभ्यां कः प्रत्यये विकारे नुदादेशे
 सन्त्यस्य फले लुगिभ्युक् ॥ तत इह मध्ये विधिवन्ति तेना ॥ नोभवति इति कः
 लभोपायस्यो नोतिभावः विवक्षित इति। अचीति विषयसंप्रपञ्चस्य लीत्येत् ॥ अ
 ध्वत्पाठोऽस्याप्राप्तस्यादिति भावः ॥ गमीनां अपत्यवत्प्रत्ययवन्ता यो वन्ति
 श्वेतिभ्युक्तस्य वाजादिप्रत्यये च कीर्तितेनेन प्रतीतिरिति गार्ग्यशब्दाश्च कृतेत
 स्वपाहोः प्रत्यये साकारलोपेण लोपार्थमाह आपत्यस्येति। लोपे कः इत्यतो लोप
 इत्यनुवर्तते सूर्यस्य लोपस्योपात्तिरुक्तं तस्यैव लोप इति ॥ त इह ह्यः प
 रस्ये सादि ॥ अग्नीपत्येण्योपो नो सिद्धः आरभसामर्थ्ये इतप्योपयोपाद
 तिभ्यानुवर्तित इति पाठः। पकारस्येति आपत्यस्येति किम। सां कारवकः कां

न ५

न च व नु

सार्धकमस्ति तस्माच्च न स्तमाविति पथान्यासेमेव स्वीकर्तव्यमेव ॥ अन्वेतु
स्त्रीपुंसवोर्नुकृतेत्यस्य ॥ आगमोक्तो विवर्जितस्तस्य च यस्येति चेति भवेत्तु वि
स्थात्रियत्वादित्येतेन भविष्यतीति ॥ एवं च हि ज्ञातमिति सूत्रेणोपनिषदितो
न भस्मपात्रो ह्यसंख्यानं मास्ति महदेव साधयमित्याहुः यस्यार्थ इति स्त्री
पुंसाभ्यां न भस्मपात्रस्यार्थेने प्रवर्तते इति सामान्यावे न्नं प्राप्य कमिति भावः ॥
अतएवोदाहरति स्त्रीवदित ॥ आख्यादिति वक्तव्येन भस्मपात्रस्य तत्त्वोत्पत्तौ
येशार्थ इति वक्ष्यति तेन स्त्रीत्वं स्त्रीतां पुंस्त्वं पुंस्तेति सिद्धमादिगोर्लुगन्यसे
इति ॥ दिगोरिति वक्ष्यते तर्ह्येव हेतुलं तच्च भाविनोपपद्यते कथं ध्याय समा
वादिताशयेनाह ॥ दिगोर्निमित्तमिति ॥ अत्रादिरिति पतञ्जलीयस्य इच्छीत्य
कथं तादृशं भवेत्तादृशमनुवर्त्य यथा स्थितं तद्विधाया अपतो नवा प्रा
दीयातीत्यः किमर्थं ॥ अथ कदाप्येवोहितं पञ्चकालीयम् ॥ गोत्रे लुगवि ॥

५

पाकर एमी मांसक प्रसारणार्थे तिरि कंठः इत्यस्य सादिविकारा नाथसाधारणाः प्रत्ययाः ॥
 स्त्रीपुंसाभ्याम-शानि सनुवर्तते तस्य प्रागर्थे स्थितिः पोष्य इति। स्यादिति तिपदस्य
 संप्रसारणं तस्योपो नपुंसकस्य निरुतावधिप्रसवसकारः श्रुतं यथा। अत एवोभ्यां परतो
 न नपुंसकमधिकृतः ॥ पोष्य इति रूपसिद्धिप्रसङ्गात्। स्यादेतत् ॥ ५ ॥ भाष्यामपि प्रकृतोऽनेकास्तु
 तसंनिवो न न स्त्रीपुंसयोर्न कवेति नुमेयविधीताम् ॥ न चैवं स्त्रीणां योऽस्याऽसत्रय
 भ्रमो भवेति लुक् प्रसङ्गः स्त्रीणां संघादस्यो संघां कं यन्तं तो हि सत्ता प्रसङ्गश्च
 स्यादिति वाच्यम् ॥ ६ ॥ भवत्रापि गोत्र इत्यनुक्तं तः प्रवराध्यापय सिद्धं हि तत्र गोत्रम-
 न्यथा योत्राते हि त्रा इत्यत्राप्यनो लुक् स्यात्। एवञ्च न न स्रग्भिक कुरुनिनिवार्ति
 ने न भ्रमो राणां विना भनत्सा देवडी वसिष्ठती सरमण्यनुक्तं नमिति चेद् ग्राहः ॥ ७ ॥ उकि
 नस्तद्धित इति हि गोपस्यार्त् ॥ न चैवं नु गानर्थक्यं हि गोपप्रकसेव नुक्तः सार्थकत्वा
 त्। पद्यसिद्धौ शब्दे तस्य सार्थक्यं जायस्येति चेत्पनेनार्थकारो गोपसंभवात् तत्प्रा-
 यिभ्रदेव ताऽस्य भ्रातृहिरिपत्रे यलोपात्तरत्वाच्च स्थि स्यान्नु किमु हि गोपः प्रव

स्त्रीपुंसकसिद्धौ

इच्छते
न नी

जातिनां वाप्यपवाहः। इह वक्ष्यते

महेति मय दौ उस्तादिभ्योऽन्तरा। अतास्तद्वपवातामि इति गता सूत्रम्॥ असे असमा
से पूर्वाकार्यस्य नोपपत्तिः॥ वक्ष्यते स्यात्पदि वा वक्ष्यते॥ असे किम्- गौ वक्ष्यते॥
असदिति निषेधादिति द्रष्टव्यं तद्विधिः तेन धेनुशकस्य तपाहादधेनुनां समूह आधे
नव इति द्रष्टव्यम्। नन्वेव धेनुकं गोधेनुकमिच्छन् प्रवर्तते अर्चितं तहस्ति धेनो इति सूत्रे
धेनुशकग्रहणाच्च धेनुकमिति सिद्धाय विधौ धेनुकनसिद्धे इति चेन्न। धेनुना अ
इकमुपाह्वयतीति विशेष्यवचनस्य भावो स्थितत्वात्। इकं ह मित्यर्थः अत्रिकुलिप्या
मिति। अयं भावस्सा स्यादेव तेन धेनुकं अत्रैव भवति इत्युक्तं सामेयधिकारे कथं इति
कारिकं चापनीयम्। सिद्धेति चेद्विद्वद्वयं वदन्तीति चेन्न। अत्रैव भवति इत्युक्तं सामेय
रिदमत्रैव भवति मात्रेण मिति सिद्धमिति॥ अथाकारेण स की स्याच्चैव कारेण मिति
सिद्धमिति चेन्न वदन्तीति चेन्न। अत्रैव भवति इत्युक्तं सामेयधिकारे कथं इति
सिद्धमिति सूत्रमप्यत्र मिति मित्युक्तं। नीः परतः॥ कारिके सूत्रे इत्युक्तं एव

३॥

चेति रोपेन सधर्ती हीर्घाभापारिति आदिपशब्दे रत्नप्रत्ययेष्वेति रोपे ह्योपमापिति
 पान्तिको रोपः। न च रोपस्य स्यादित्यर्थं यो रोपो न पदान्तेति निषेधात् पूर्वश्रुतिरुक्तं न स्यात्
 निवदिसु नोश्वा। काशिकायामिति॥ भाष्ये तु न दृश्यते इति भावः श्रुतान्तात्स्यं किं
 न च नोप्रयोगस्तथापि॥ स्त्रियां ङीष् न भवति चित्तो ङीष् इति त्वत्पाते॥ भाष्ये
 कमात्रे इत्यस्यानित्यत्वं रोपयितुं तेनात्तीप इति सिद्धम्। अत्र याम इति भाष्ये
 हाहारात्तदन्तविधिः स्यादिति वाच्यम्। माताघाते तत्संभवेन सामर्थ्ये विवक्ष्यते
 अत्र स्येव स्यामव स्येति बहुव्रीहिः इदुलोमा इति॥ इदुमि नन्तरादिपशब्दोपमा
 स्येति ग्रहः। केवलस्य स्येनो माभावात् तदन्तविधिस्ततोऽनन्तरादिपशब्दः। रोपः। रोप
 रिति। न केवलमपत्यवापं किंतु प्राप्तीपतीयेषु सर्वे द्वितीयाप्यमिति गृहीतव्यं
 गौर्द्वितीयाप्यस्य गौरिदमसादिदुर्घः। केचित्तु भाष्ये सर्वत्र ग्रहणात् प्राप्तीपतीयेष्वेव
 न्यस्मिन् न पत्येतेन गवा वदिति पदस्य भवति इति द्रष्टव्यं गौर्द्वितीयाप्यस्य इति हेतुः

केचित्तु भाष्ये सर्वत्र ग्रहणात् प्राप्तीपतीयेष्वेव

संस्कृत-
मस्य

ता

प

२१

एतच्च हरद्वयं ग्रंथे स्थितम् ॥ पदितुं देवतायै कारान्ता चानुवर्ण्य हेरा कृतिगतात्पात्प
मिति व्याख्यायते तदा निरुद्धं स्यात्प्रयोगः ॥ अथ पतिगताय पतिरुक्तं पतिगताय
ति पशुपतिश्चैत्रपतिश्चैव तयोह ॥ पशुपतयश्चैति वस्यन्तदित्युच्यते नेवहं चैव दि
वि स्यादित्युक्तं एव ग्रहणं कृतम् ० हेतु इति ननु हिते हेतुताये रायः सावकशः ॥ इतश्च निभ
इत्यप्येव हेतुहेतुपदसो हेतुसावकाशस्तथा च ॥ हिते रायस्य मित्रो भयप्रसंगे परत्वात् हेतु
स्यान्नेवम् ० एतादृशोऽर्थविशेषस्तथा रायस्योदात्तार्थविप्रतिषिद्धमिति भावपूर्व
विप्रतिषेधाभ्यपराधार्थतिशेवति किम् ओक्तयेदम् ॥ इह पतिर्नाम पत्यम् ॥
तस्येवं फलार्थपुनरिवाहश्चेत्यत्र ० इह पूर्वविप्रतिषेधेन तस्यैव मित्रस्यैव रायोनभवति
इह मित्रस्य सामान्यार्थत्वात् ॥ कथं तर्हि हेतुपद इति ॥ अत्राहुः ॥ कदिकारादिति निवृत्ता
रन्निभ्यो हेतु ॥ रायस्तु नमवति लिङ्गविशिष्टपरिवायाभ्यनित्यत्वात् ॥ न चान्तादिव्ये
ति पूर्वस्यान्तवन्तायेन स्यादेव राय इति भ्रमितव्यम् ० इति शङ्का ० अविर्कते पत्येति

माहेति च ननु पुनरुक्तं महोत्सर्गनाह। प्राश्नियत इत्यादिना सूत्रे दीप्यते कादेशो नर्थकोपव
 धितं नोपातः प्राग्गी श्रुतारिति धिते के अन्येत्याह सीधदिति श्रुतं ते न देवं न कर्तृथ विद्या
 वधिरिति। प्राश्नियतीये छिति। दीप्यतः प्राक् प्राश्नियतः अपपरिवहिरच्यः पञ्चमे सपथ
 विभावः इति प्राश्नः प्राश्नियतमिति तूचितं भवेदिति दध्युक्तं ते रितितं न्त॥ भूप इति द्यः पान्ति
 कृत्वात्। अन्यथा वसमिधमपसमिधिति तत्सूत्रस्यामूको हाहसास्वासासंगत्यापत्तेः। नचात्र द
 योभावेऽप्यपानाधमात्र इति हिरोपे प्राप्ते प्राश्नियतीये इति रूपं न स्यादिति शङ्काम्। अथ
 पीभायस्याप्यवत् प्रयोगान्तेऽनुश्रुत्य खरोपचारा इति परिगता नोत्। प्राश्नियते भवः प्राश्नि
 यतीयेः कृत्वा द्यसुनशो नीपयव। अमेह कृतस्त्रिभेभ्य एवेति परिगता नोत्। अनुश्रुत्य ख
 रोपादि परिगताने वा नप्यवत्पाद्ये। **पञ्चमासास्येति**। पत्युत्तरपक्षे शप इति वक्ष्यमासास्ये।
 तद्विषये चामिति। अत्रां मध्यम आदिजेवेत्या चोत्रातीति सूत्राद्वेदत्तत्वे इत्याशयेन
 अपवर्गे। अथ इति कथं स्यादिति। एते कथं रित्यतो नुवर्तते इति भावः। किति वा। वादिक इ
 त्प्रथमं मपीत्युगमप्याख्यानाया त्रयोपन्यस्तं अत्रां मा हे रिति॥ निरिच्छस्य निरकत्यादि
 उपरिभाषात्रे नोपतिष्ठत इत्याशयेनोपह रत आशयपत्तेरित्यादि प्राप्तादिकमेवेति॥

६ अथ

३

समर्थनामिति। अथ तदस्योक्तं साधनं कतेः समासोपीति वक्ष्यमाणाम्। ननु ये
न समासात्तथा ह त्वं सूचितम्॥ विधेयानि इति श्रुत्वा प्रकृतिविशेषाकांक्षा सत्त्वाच्च
नाप्येवं तं विधिद्विरित्याह। अधिकांशं इति० यत्र प्रथमं तन्नेन प्रत्येकं स्वरित्य प्रतिज्ञा
सूचितं प्रथमं तन्नेन कस्य चिन्निष्कृता यत्र परस्परान्वितं तत्तथा वं प्रादिश इति सू
त्रे समर्थप्रथमा इति निवृत्तं वेति सन्वर्तते। एवेति वक्ष्यमाणाम्। अथः संग्रहो ते।
प्रादिश इति। तत उत्तरेषां प्रत्ययानां स्थायिकत्वेन समर्थानां प्रथमे तिपदयोः प्रयो
जनं नेति भावः। ननु समर्थपरविधिरिति परिभाषया गता यत्प्राप्त समर्थानामि
त्येतच्च धर्मेन च परविधित्वं नेति शङ्क्यम्। चकारतने स्त्रियपुंविधानासु तात
द्वितीयादिरिति सिद्धान्तस्य सकलसंमतत्वात्। अत आह। सामर्थ्यमिति। अत संक्षिप्ता
मिति। अथ फलं नु तस्य पत्यमिति सूत्रे मुख्यवस्तुनि प्रविष्टाति इह समर्थप्रथ

म. ३. ३५

न. ८

ठकादिचतुष्टये । प्रमानसूत्रोक्तसूत्राके स्त्री नी ७८ हरे ॥ स्त्रियांकाकापु वादिभ्यां गाय
इत्यामपि साते । अन्ते भन्ते च भुन्ते स्यात् ॥ स्वप्नः स्यात्वेम सुहस्य विरा ने दशने पुमानि ति मेदिनी
धे ८५ च । धनानघान दे पुमानि ति मेदिनी ॥ धेनः समुदे नघां च धेना इति विश्वः ॥ श्लोको धा
रेणादिपुसपुप आशत्स एवाके प्रजा इम सुधेने ति धेदि क निघे ढो पठितं ॥ अत एव धेना जिगा
ति राशुवे । इन्द्र धेना मि ति ह मा ए प ह्य सादि धेना धा गिति व्याख्यातं भाष्ये ॥ त्रिषुषि ~~रुष~~ जि
धियासायाम् ॥ रुषा लिक्ता पिपासयो रिति विश्वः । सुभ्रः । सूनाः धो जि लिक्ता पिजे ति नां ते अ
मरः ॥ सूने प्रसव पुष्ययोः । सूना पुत्रो च ध स्यान् ग ल गं तु कपोः स्त्रियां मिति मेदिनी ॥ र
मेस्तु च ॥ रानं स्वजाति श्रेष्ठे पि मणा व पिपुं सक मिति मेदिनी । रास्ना रस आस्यादे । उप
धा हा र्घः । रास्ना तु स्या भुजं गा न्पा मे । रा प र्ण म पि स्त्रिया मिति मेदिनी ॥ वस स्या प्रे । हा र्घः ।
सा स्ना तु ग ल क म्य ल इत्यमरः । ति कृते रुषम् । प्र सव स्य रा लं च । अथ स्यु रा स्या स्तु म्पि स्तं मे
गृह स्य च ति मेदिनी । सूमा लो म ति मा ॥ धी ग सादिषु । गुणा भायो रा लं च ॥ धी रा वि धु ति
यः प्रफा मिति मेदिनी ॥ मासा ने सुनं दे गा प्रने ध दे सु ही त रि दु र्मे इति विश्वः । रु स्या
का स्तं स की म्पु कु लि छि ति मेदिनी । तिजेः । ती न्गां सा मुद्र न च तो विष लो हा जि मु छ क ॥
की वं पथा ग के पुं ति ति ग्मा ल्म त्या जि नो लि छि ति मेदिनी । प जि म नि । र सु श चो रे रि

जि

९

पौषेति॥ अथ जन्मः स्यात्पुंसि प्राणमिधा तद्विनिर्दिष्टं॥ भुजिभट्टः॥ मत्पुनर्मत्तोपमे इति
 मेदिनी॥ पानी॥ नीलः कंदस्य बंधक नीलाशोक इमे पिब इति मेदिनी॥ अथः॥ अथः गतो॥ अ
 नेकार्थत्वाद्विहभावो॥ अथ ते भावतेऽनेनेति विग्रहः॥ दशाष्टां तु पुं पः किंचेति पञ्चते॥
 पुपमं स्यादु॥ तो॥ योपंती तिबुप्यः॥ मंदगमनक तसि सु॥ सूयोऽं जनसूदयोरिति मे
 दिनी॥ शर्वमिति॥ यहुकाऽयमपरसंहतिरिति र्घः॥ अस्फोटनं शर्पमस्त्रिसमः॥ दशाष्टां तु कं सुभ
 श्वा॥ द्दध्यामर्चति पटित्वा सर्वशर्पवत् संहितं॥ हिरण्यकेशोऽयमपदतम॥ कुपुम्पाव॥ कुशकः पुनि
 श्रुतो॥ आभो पः॥ सच नितधा तोर्हि च त्वञ्कूपः कूपमन्मानगतं धुग्राह्यं हके इति मेदिनी॥ लघः
 कोधेयः स्यात्तद्विनिर्दिष्टं॥ शस्त्रं वा यत्तोपि च॥ पुंसि स्यात्प्रतिभासना विनिर्दिष्टं॥ विश्वान्तिमाह॥ प्राण
 मूर्ध्नि राका धुरीति कोशं तरममिप्रसाहपां चेत्येति॥ स्यं सभावे सौंदर्येनास्केपशुशक्पोः॥ यथा क तो
 नाटका हो आकार श्लोकपो रपीति विश्वमेदिन्यो॥ तस्य महेकलत्रे व शपनीये वन च पारि ति मेदिनी॥ अमर
 कमाह तस्यति॥ स्तनिहृदि॥ स्तनगदरे व शक्तेः पुरादि शंपते॥ हवतुको॥ महीहर्ष स्त्रे पनयोः॥ घणदिः॥ स्तव
 पिनुः पुमान् वा ह धारे पि स्तनि ते पि वेति मेदिनी॥ हर्षपिनुः सुते हे म्नि पोष पिनुः पि के हि जे॥ स्तनपि
 लुः पपो धा हे तदु नो म्गारे ग पोरिति विश्वः॥ गदपि लुः पुमान् कामे ग ल्या के कार्त्त के पि वेति विश्वमेदिन्यो॥
 मदपि लुः कामे देवे पुमान् मचे न पुंसक मिति मेदिनी॥ कुरुनिभ्यो कुः॥ कुरु रितिकर्त्त सार्थः॥ किरा न्न
 ग्राः॥ हनु रिति॥ अगुहा ते पदेशे सादिना अगुनासिकोपः॥ एवमुत एव गमे रसि॥ शस्त्रं वेति॥

वाहता॥ दशपादीय तौ नुक्रुदितितकोरहितं पदित्वा कणः॥ कर्ता॥ हनुर्वनैकदेशः॥ वाहुल्यका न्नलोपः॥ गमे
 लुजि गेनुरितुसहृते तत्सर्वम्यामादिकं॥ ध्वन्यचिसेवा हात॥ तथा वधू पते॥ सुखरूपानुमूतये॥ ज्येष्ठा जं
 भारेकानुमा॥ अयं कुरु गभीतः॥ मानो यथापहववे॥ मनेन मीममुपहनु मुन्म॥ योनः सनुत्त उतवाजि
 चानुरित्यादि॥ अयं वदं तिधातु विवरायतामाधवेन डपह वुरितुहाह सकोः किला ~~दन्ना~~ सिक
 कोपइत्युक्तं॥ पतु तेने वसु रूप कणु भित्तिमंत्रं विवराय तात कातेप ज न श्लो सइत्युक्तं त दशपादीय ति
 मनु सत्य ननु व लु स्थिति मनु रू ध्वे तिसहृते राक लनीपम॥ हामाभांजुः॥ एतु सति रिचि का ते इति मेदिनी॥
 मान्दरथिदिवा कुराति लमः॥ यधिः य नुर्वनका॥ धेठः धेनुः स्यान्न व सति के लमः॥ विष्वो न्ति माह॥
 सानुदिति॥ गहातेः॥ जनुः स्यात्तु सिरा गवि मे देव मधु सइने इति मेदिनी॥ विश्वो न्ति माह स्यात्तु रिति॥ स्यात्तुः
 की लहेरे प्रमा न॥ अजिा धुवे इति मेदिनी॥ अजिा क॥ वेणु न्द पो तो वं शे इति विश्वः॥ रेणुः स्त्रिा पुं सपो धु
 लोपुस्त्रिा गः पर्व ते पुन रिति मेदिनी॥ विष्वः क्लिष्टे॥ चकार ए न्ति त॥ अघु रातः॥ विष्णु रित्या॥ प्रविष्णवे
 शूषम॥ कर्कः कर्कः कर्कः त वेव न्ते भु क्ता श्वे दर्व तो घटे इति विश्व मेदिन्यो॥ एका न घं त रेक ष्वा
 नव ज्ञा तरजः स्त्रिा मा॥ संपूर्तं नु ति पा वि ति मेदिनी॥ एका पु स रि दत्ते॥ शका न व रजः कव्या पू से कः
 पू र्ति मा पि चे ति वि श्वः॥ इह धा ए वं के ण इति रु त्या वि वा हु ल्य का न्ते ति बो धाम॥ अकी क्क प से स्वर
 टिक र वो ता मे दि व स्त तो इति विश्व मेदिन्यो॥ कल्को स्त्रिा घृ त ते ला द श्वे पे रं मे विभी त के॥ विद
 किह पा श्व पा पे च त्रिा पा पा श पे पु न रिति मेदिनी॥ वाहुल्यका इमे रथिकः॥ रंकः रूप लो म द्यो रिति

२॥

६३

कविः एकादि साध्वयम् ॥ दाहा ॥ अंकारः पुतिशाखाशकिनीकुलरासुचेति विश्वमेदिन्यो ॥ सदास
 कायारो ॥ ल ॥ अथा ता इति हेमचंद्रः ॥ स्कं संशापपयिमिंद्र तिग्मं ॥ इति मंत्रस्य वेदभाष्ये तु स्कं संशापशति
 लम् ॥ पवित्रं संशापसमन्तीन्ती कृतेति व्याख्यातम् ॥ भूकं चिद्रेवकायेवेति मेदिनी ॥ मुक्कामान्स्क
 कन्त्येसात्संघाते क्वरोपि चेति सप ॥ सुकोप्यासुते कीरेण रास्यवमंत्रिता ॥ शिरीषपादेवेपुंसि
 यं धिपतेति नपुंसकम् ॥ वल्कं वल्कलशक्नोति च ॥ ५ ॥ काग्यासाविभावसे रिति सुभूतिवद् ॥ इण्मा-
 रकतेत्यातरे श्रेष्ठे केवले तापोस्त्रिधिति मेदिनी ॥ काकः स्पा तथापसे कन्त प्रभेदे वाटसर्पि रिति ॥
 शिरोवेन्ता एनेमान प्रभेद द्विपभेदोः ॥ काका स्पा कना सापाकाको रीका कजं घयोः ॥ रन्ति
 कायामलघां च काकं मयां च योति ॥ काकं सुते वन्दे स्पातका कानामपि संहता वित्ति विश्वमेदिन्यो ॥
 पाकः परिता हो शिशो ॥ केशस्य ज रसा शो लेख्य स्पा लो हो पचने पिच ॥ शल्कं तु शक लेखके इति मे-
 दी ॥ शल्के र भूमि धान इति मन्त्रे का क्कं ॥ इति व्याख्या ताः ॥ मर्क इति मन्त्रे चिः सौत्रो धातु रिति
 ग्रहवः ॥ मर्क शर्के चो रदिक इति मिर्चो र्पात्तु जे के पठः ॥ मर्त मर्त मर्च पति द्वये न तिमन्त्रे मर्च पति
 विधे धीको रति मर्त्स पति वे ति वेदभाष्यम् ॥ न चैवं रितो पस्प स्था निवमरा ता कुत्वं न स्पा दि-
 ति व्याच्यम् ॥ पूर्वत्रासि के त रभा वा त ॥ वाहु लका त शपत्तः कन् ॥ शाको द्वा पां त रे पिच ॥ शनो हो पुमे
 विशे चैव पुमान् रूति के स्त्रिणामिति मेदिनी ॥ नो हूः ॥ निहाका गो धिका समे एमाः ॥ साकं न शप
 निहाकं वेति भूतिः ॥ निष्कामस्त्रिा साक हेम शते दीकारक धरोः ॥ वन्तो संकारो हेममात्रे हे

मपत्ने विचेति मेदिनी ॥ स्वमेः स्वमुपाये । स्वमिका नीलकापोस्त्रि स्वमिको नाकुण्डलपौरिति मेदिनी ॥
यत्रिगु । एभः कनपच दीर्घश्च तत्तामथ्यगुणाभायः । शक्रेः शकुतिपन्तिशकुनिशकुतशकुने
दिजाः इत्यमरः । शकुनस्तु पुमान्प्रपन्तिमात्रपन्तिविशेषप्रयोगः । शुभशंसिनिमित्तं च शकुनं स्यान्नपु
सकमिति मेदिनी ॥ शकुतः कीदमेरस्या तमातपन्तिविहंगपौरिति ॥ शकुनिः पुंसि विहंगे सो वल्ले करपां
तरे इति च ॥ वकुलका कमेरिप्रसपादि ज्ञापे कुशके देशः ॥ कुंतिः ॥ इत्येवमुच्यते गते रिति डिङा कुं
तीपांडुप्रियापां वंशश्चक्यागुगुलकुमे इति मेदिनी ॥ कन्युचः ॥ निपणपुस्तुपुमान् इहे सुमौवा च
लिंगक इति मेदिनी ॥ भुवः स्यात्तप्रमा नमानो न्यलने शशां न्यने इति विश्वमेदयो ॥ कृष्णकृष्ण
स्तुलसेकृष्णकृष्णपायंकृष्णमते विश्वमेदयो ॥ वत्सा तारुमेरेषु प्रतीची पतिसर्पयो रिति विश्वः ।
सहस्रोत्तरे देवत्रिपुपुत्साभस्यावहे इति मेदिनी ॥ ग्रास्या तारुणां कुन्तुप्रत्येनास्यके पूतिवत्रि
विति मेदिनी ॥ तारुणीतधुनीति चेति ह्रस्वपु विश्वः । धुधिपिशि । पिशुनं कुं कुमे स्यतं । कपिकेव
फाकेना स्यककूरपेस्त्रिपु ॥ फकापापिशुना स्त्रि स्यादिति मेदिनी ॥ मिथुनं द्योराशिमेरे
स्त्रिपुं सपुग्मके इति च ॥ फलेः फलगुनस्तु ग्राकेशेन दीजा गुनिभूरुहा तपस्पसं समासेन
तपस्मिमायां वंशजुनीति मेदिनी ॥ अथवेति । प्रशादिना पन्तेरिातपः । फलगुनो गुने इति
द्विरपकोशः । अश्वे अश्वः । अश्वभोजने । आस्मादुन्नर । धातो अश्वदेशश्चे । अश्वेन मह
कं । उशना अश्वेन वंशकश्मलं विश्वमश्ववदिति मध्यता एवेषु विश्वः । एतत्वे